

**Reading Material
for
M. A.
Semester : II & IV
Subject : Logic & Philosophy
Paper No. : Elective
Existentialism of Heidegger
Code: PA02EPHI22
&
PA04EPHI24
Edited by
Dr. B.M. Gajera**

માર્ટીન હાઈડેનું તત્વજ્ઞાન

અનુક્રમણિકા

૧. માનવ-સતતની પ્રથમિક સ્થિતિ
૨. હાઈડેગર અનુસાર માનવસતતનું ‘જગતમાં હોવાપણું’ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે ?
૩. હેડેગરનો જગત અંગેનો સામાન્ય ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરો.
૪. જગતના પદાર્થોનું વાતાવરણ તરીકે બૌદ્ધિક મહત્વ સ્પષ્ટ કરો.
૫. અન્યજનોના અસ્તિત્વનું પ્રગટ થતું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરો.
૬. પ્રવૃત્તિ ક્ષેત્રમાં પ્રગટ થતું માનવસતતનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરો.
૭. હેડેગરની અસ્તિત્વલક્ષી મૃત્યુ મીમાંસા
૮. “મૃત્યુંજ્ય એટલે અધિકૃત જીવન” સ્પષ્ટ કરો.
૯. હાઈડેગરની જ્ઞાનમીમાંસા
૧૦. માર્ટીન હાઈડેગરનો જીવન પરિચય
૧૧. અસ્તિત્વ અંગેની સમસ્યા
૧૨. અસ્તિત્વ યા સત્તાની સમસ્યાનું સ્વરૂપ
૧૩. હેડેગરનો સ્વ અંગેનો ખ્યાલ

૧. માનવ-સતની પ્રાથમિક સ્થિતિ

પ્રાસ્તાવિક :

હેડગર અનુભાર ‘જગત - માં - હોવાપણું’ એ માનવ-સત (Dasein) ની પ્રાથમિક સ્થિતિ છે. તે અનુભવ નિરપેક્ષ અને એક સમચિતૃપ છે. તેની સમચિતૃપ બંધારાળમાં અનેક વસ્તુઓ રહેલી છે. આથી માનવ-સતનું પૃથક્કરણ કરવું અનિવાર્ય છે. હેડગર જગતાવે છ કે માનવ-સતનું પૃથક્કરણ કોઈ અન્ય પદાર્થી રૂપે નહીં પણ ‘મારું’ સત રૂપે કરવાનું છે. આમ કરતી વખતે આપણો દાખિલો દાખિલ-સૂચિત્વાદી નહીં પણ અન્ય પદાર્થોની જેમ આપણે પણ જગતમાં રહેલા એક પદાર્થ તરીકે પૃથક્કરણ કરવાનું છે. તેમ છતાં તે જગતનાં અન્ય પદાર્થોથી તે ભિન્ન છે. કેમ કે માનવ સત પ્રશ્નો ઉઠાવી શકે છે. (પોતાના અને અન્યના વિશે)

૧. ‘જગત-માં-હોવાપણું’ એટલે ‘કાંઈક બનવા’ તરીકે :-

માનવ-સત ‘કાંઈક થવામાં’ રહેલું છે અને તેથી જે-કાંઈ-છે (સત્ત્વ રૂપે) તેને અસ્તિત્વના સતરૂપ માનવું જોઈએ. પરંતુ આવું અસ્તિત્વ રૂઢિગત તત્ત્વમીમાંસકીય પદાર્થ કે ‘અસ્તિત્વ વિધેય’ નહીં હોય. કુરણ કે એમ કરવાથી તે અમૂર્ત જ્ઞેય પદાર્થ બની જશે. હેડગર જે અસ્તિત્વની ચર્ચા કરવા માગે છે તે આપણાથી તદ્દન નજીક રહેલ, હાથ-વેતમાં રહેલ અસ્તિત્વથી ભિન્ન છે.

હાઈડગર જે માનવસતનું પૃથક્કરણ કરવાની દૃષ્ટા ધરાવે છે તે પૃથક્કરણ કરતાં પ્રગટ થતાં માત્ર ‘ગુગાધર્મી’ (Property) નહીં હોય પણ પ્રત્યેક ગુગાધર્મ માનવસત માટે કાંઈક બનવાની શક્યતા અંગેનો એક માર્ગ હશે. મનવસત જે કાંઈ સત-જે-છે-તે રૂપે ધરાવે છે તેવા દ્રવ્ય રૂપે નહીં પણ તેના સત વિશે નિરૂપણ કરે છે.

૨. ‘મારાપણા’ દ્વારા વ્યક્ત થતી જગતમાં હોવાપણાની સ્થિતિ :-

જ્યારે આપણે અન્ય માનવ-સતના સત વિષયક પ્રશ્ન કરીએ છીએ ત્યારે તે પ્રશ્ન ‘મારા’ સત અંગેનો પ્રશ્ન પણ બની રહે છે. માનવ-સતને તત્ત્વમીમાંસકીયપણે વ્યાપક જાતીના ખાસ પ્રસંગ તરીકે પણ સમજવાનું નથી. તેનાથી ભિન્ન જગતનાં પદાર્થી પોતાના સત માટે તટસ્થ હોય છે. તેમને પોતાના સત વિષયક ઉપેક્ષા કે ચિંતા નથી. જ્યારે માનવ-સત પ્રત્યેક બનાવમાં ‘મારાપણું’ ધરાવે છે. તે ‘હું છું’, ‘તમે છો’ જેવા વ્યક્તિવાચક સર્વનામો દ્વારા પ્રગટ થાય છે.

મનવ-સતનો ઉલ્લેખ કરવાની સાથે જ તેમાં મારાપણાનો નિર્દેશ થયા વગર રહેતો નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિ ‘મારાપણા’નો ઉલ્લેખ પોતાની આગવી રીતે વ્યક્ત કરે છે. તેથી અન્ય

વ્યક્તિના સત તરફ ઢેણેલું માનવ-સત એક શક્યતા રૂપે પોતાના તરફ ઢેણેલું રહે છે. તે એક શક્યતા રૂપે દરેક પ્રસંગમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. પરંતુ હેઠળે જગતાવે છે કે, આ ‘શક્યતા’ને દ્રવ્યનાં ગુણધર્મની જેમ માનવ-સતનો ગુણધર્મ ગાળાવી શકાય નહીં. કારણ કે જો ‘શક્યતા’ને ગુણધર્મ ગાળાવામાં આવે તો તેના આધારરૂપ દ્રવ્યની શોધ કરવાનો પ્રસંગ ઉમ્ભો થશે. તેથી શક્યતા એ માનવ-સતનો ગુણધર્મ નથી સ્વયં એક શક્યતા છે.

૩. મનવ-સત એક શક્યતા છે :-

મનવ-સત એક શક્યતારૂપ હોવાને કારણે તે સત્તવરૂપે યા સત્તારૂપે પોતાને જ પસંદ કરે છે, મેળવવા પ્રયત્નશીલ રહે, જીતે. મેળવવા યા જીતવામાં જ પોતાની જાતને ખોઈ બેસે એમ પણ બને કે કદી મેળવી કે જીતી ન શકે. અથવા જીતવું કે મેળવતું હોવાનું ‘માત્ર દેખાય’.

૪. મનવ-સત સ્વતંત્ર છે :-

સતા રૂપે પોતાને પસંદ કર્યો પછી સત્તાત્મકપાણે જીવવું, મુક્ત પસંદગી અનુસાર જીવવું એટલે જ અધિકૃત જીવન અને ચીલાચાલું, બીજાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે બેચામે ગોઠવાવું એટલે બિનઅધિકૃત જીવન. મનવ-સત બાને પ્રકારમા જીવનને પસંદ કરવા માટે મુક્ત છે. તેમની વચ્ચે હલકા કે સારાનો ભેદ પણ નથી. કારણ કે સૌથી વધુ સર્જનક્ષમ ક્ષાળોમાં પણ એનાથી જીવાતું જીવન અનધિકૃત હોઈ શકે છે. દા.ત. જ્યારે તે ખુબ જ કામમાં હોય, પ્રવૃત્ત હોય, ઉતેજિત હોય, આનંદવિભોર હોય વગેરે.

૫. મનવ-સત જગતનાં અન્ય પદાર્થીથી ભિન્ન છે :-

મનવ-સતનું આભાસવાદી પૃથક્કરણ કરતાં તે જગતનાં અન્ય પદાર્થી કે જે હાથ-વેતમાં રહેલાં છે તેના કરતાં માનવ-સતની સતા જુદી તરી આવે છે. હકીકતમાં માનવ-સત એક શક્યતા હોવાથી તેનું તત્ત્વમીમાંસકીય પૃથક્કરણ કયું સ્વરૂપ ધારણ કરશે તે નિશ્ચિત રીતે કદી શકાય નહીં. આપણે માત્ર તેને અનુસરવાનું છે. તો જ મનવ-સત વિષયક કાંઈક સમજણ પ્રાપ્ત થઈ શકે. મનવ-સતના પાયારૂપ અસ્તિત્વના પૃથક્કરણમાંથી માનવ-સતનું તત્ત્વમીમાંસકીય અર્થઘટન વિકસાવવું જોઈએ. જો કે મનવ-સતનું અર્થઘટન કોઈ પણ પ્રકારમા અસ્તિત્વના સ્થુળ યા અમૂર્ત જ્યાલથી થવું જોઈએ નહીં. મનવ-સત અન્ય પદાર્થીથી ભિન્ન છે. ઇતાં એવી ભિન્નતામાંથી પણ તેનું અર્થઘટન થવું જોઈએ નહીં. એટલે કે તેના રોજુંદા વ્યાપારોમાં અર્થઘટન થવું જોઈએ. જેથી અમૂર્તતાનાં દોશોથી મુક્ત બને.

૬. મનવ-સતની અસ્તિત્વલક્ષીતા :-

અધિકૃત કે અનધિકૃત જીવનના પાયામાં પણ અસ્તિત્વલક્ષીતા અનુભવનિરપરક્ષપાણે પડેલી હોય છે. કાંતો તે સત્તાથી દૂર ભાગવાનો યા ઉપેક્ષા કરવાનો યા સતાને પામવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમના આ પ્રયાસમાં તત્ત્વમીમાંસકીય ગુણધર્મનું

પ્રગાટીકરણ કે સ્વચ્છિકરણ કરી શકાય છે. માનવ-સતના અસ્તિત્વલક્ષી અર્થધટન દ્વારા પ્રગાટ થતાં ગુણધર્મને હેડેગર ‘અસ્તિત્વલક્ષી ગુણધર્મો’ કહે છે. તેનાથી બિન્ન પદાર્થના ગુણધર્મને ‘વિધેયો’ કહે છે. આમ, હેડેગર જગતને બે વિભાગમાં વહેંચે છે. તેમની વચ્ચે થતી કિયા-પ્રતિકિયાઓના અનુસંધાનમાં પ્રગાટ થતી માનવ-સત વિષયક સત્તાની તત્ત્વમીમાંસા અસ્તિત્વમાં આવે છે જે વિજ્ઞાનનો પાણ પાયો છે.

આમ, હેડેગર અનુસાર બે પ્રકારમા ગુણધર્મો દ્વારા સત્તા આપણી સમક્ષ પ્રગાટ થવાની શક્યતા ધરાવે છે. (૧) અસ્તિત્વલક્ષી ગુણધર્મો અને (૨) વિધેયો. તે બજેનો સંબંધ બુદ્ધિ દ્વારા નિશ્ચિત થાય છે. આમાના પ્રથમને ‘કોણ’ (હું ચા અસ્તિત્વ) સાથે સંબંધ છે જ્યારે બીજાને ‘શું’ (પદાર્થો) સાથે નિસબત છે.

સમાપન :-

ડેકાર્ટ ‘હું વિચારું છું તેથી છું’ થી શરૂઆત કરીને ‘હું’ ના વૈચારિક ચા ચિંતનાત્મક પાસા પર ભાર મૂકીને અસ્તિત્વના પાસાંની સંદર્ભ અવગાળના કરી. હાઈડેગર સત્તા વિષયક તત્ત્વમીમાંસકીય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે. તેઓ માને છે કે જ્યાં સુધી અસ્તિત્વની સત્તાનો પ્રશ્ન હલ ન થાય ત્યાં સુધી વિચારણા દ્વારા વ્યક્ત થતી સત્તાને સમજી શકાય નહીં. ‘સ્વ’, ‘અહં’ કે ‘હું’ ને એક જ્ઞાતા તરીકે સ્થાપી એક પ્રદાન તરીકે સ્વીકારી લઈ તો માનવ-સતનાં આભાસવાદી વસ્તુને ગુમાવી બેસીશું. એવી જ રીતે તેને એક દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકારવાથી વસ્તુલક્ષી ચૈતન્ય તરફ દોરવાઈ જઈએ છીએ. તેના વસ્તુત્વનો સ્વાક્ષર કરીએ છીએ, તેના ચૈતન્યનો અનાદર કરીએ છીએ. વાસ્તવમાં વ્યક્તિ કોઈ પણ વસ્તુ નથી, કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી, કોઈ પણ પદાર્થ નથી, અન્ય પ્રાગીઓની જેમ કાર્ય કરતી નથી. વ્યક્તિ પોતાના એષણાજન્ય કાર્ય દ્વારા જ પોતાના અસ્તિત્વને પ્રગાટ કરે છે. કાર્યના કર્તા તરીકે તે એક સમાચિરૂપ માનવ છે.

૨. હાઈડેગર અનુસાર માનવસતનું ‘જગતમાં હોવાપણું’ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે ?

પ્રાસ્તાવિક :

‘મારા’, ‘તમારા’, ‘અમારા’ જેવા વ્યક્તિવાચક સર્વનામથી માનવ-સતની પ્રથમિક સ્થિતિ પ્રગાટ થાય છે. ‘મારાપણા’ દ્વારા અધિકૃત કે અનાધિકૃત અસ્તિત્વ વ્યક્ત થાય છે. તેના પાયામાં માનવ-સતનું ‘જગત-માં-હોવાપણું’ (Being-in-the-world) અનુભવ નિરપેક્ષપણે પડેલું હોય છે. હાઈડેગરની દ્વિતીએ આ જગતમાં હોવાપણું માનવ-સતના બંધારણનો એક ભાગ છે. આથી તેનું પૃથક્કરણ સૌથી પહેલાં થવું જોઈએ એમ હાઈડેગર માને છે.

૧. જગતમાં હોવાપણું એક અભિલાઘ બનાવણું છે :

મનવ-સતનું જગતમાં હોવાપણું એક એકમણું બનાવ છે. આ એકમણું બનાવ તેના બંધારણના ઘટકો ઘરાવે છે. પણ એ ઘટકોનું ગઠન એવી રીતે થયેલું છે કે તેને સમજિત કે અભિલાઘથી જુદા પાડી શકાય નહીં. અભિલાઘણું જગતમાં હોવાપણું પ્રથમિક પ્રદત્ત છે. હાઈઝેર તેને જોવાના ત્રણ અભિગમો દર્શાવે છે.

૧. જગતમાં રહેલા રૂપે :

આ અભિગમ અનુસાર આપણે જગતને તેના તત્ત્વમીમાંસકીય કે સત્તાત્મક સ્વરૂપે જોવું પડે અને પછી જગત હોવાપણાની વ્યાખ્યા બાંધવી પડે.

૨. અન્ય પદાર્થોમાંના એક પદાર્થ તરીકે :

આ અભિગમ અનુસાર માનવ-સતનું પ્રત્યેક બનાવમાં જગતમાં હોવાપણાનું વર્ણિન કરી આભાસવાદી નિર્દર્શન પ્રક્રિયા અનુસાર માનવ-સતની રોજુંદી સરાસરી પ્રક્રિયામાં રહેલા તેના ‘કોણ ?’ વિષયક પ્રશ્નનું સમાધાન શોધવું પડે.

૩. સત્તા કે સત રૂપે :

આ અભિગમ અનુસાર ‘માં-હોવાપણા’નું સત્તાત્મક બંધારણ તપાસવું પડે.

ઉપરોક્ત ત્રણેય અભિગમમાંથી કોઈ એક અભિગમથી જોવામાં આવે તો પણ કોઈ કરક પડતો નથી. કેમ કે માનવ-સતનું જગતમાં હોવાપણું એક અભિલાઘણું બનાવ છે. હાઈઝેર જાળાવે છે કે ઉપરોક્ત ત્રણેય અભિગમો દ્વારા જોવાની પ્રક્રિયા પણ માનવ-સતને પૂર્ણપણે નિશ્ચિત ન પણ કરી શકે.

૨. જગતમાં હોવા-પણાનો અર્થ :

‘માં હોવાપણું’ સૌ પ્રથમતો કોઈ પદાર્થના અન્ય કોઈ પદાર્થમાં સમાવિષ્ટ હોવાનો નિર્દેશ કરે છે. દા.ત. પાણી ઘાલામાં છે, વસ્ત્રા કબાટમાં છે વગેરે. આ રીતે ‘ની અંદર હોવું’ એ વિસ્તારવાન બે પદાર્થના સંબંધનો નિર્દેશ કરે છે. તથી આવા દેશમાંના બે પદાર્થો વચ્ચેના સંબંધનો વિસ્તાર થઈ શકે તેમ છે. દા.ત. વસ્ત્રા કબાટમાં છે, કબાટ ઓરડામાં છે, એરડો મકાનમાં છે, મકાન શહેરમાં છે... વગેરે. આવા પદાર્થો એક જ પ્રકારની, હાથ-વેંતમાં રહેલા પદાર્થો છે અને તથી જગતમાં પડેલા પદાર્થો રૂપે સત્તા ધરાવતા હોવાનું વર્ણવી શકાય. હાઈઝેર આ પ્રકારના બધાજ પદાર્થોને દેશીય સંબંધો ધરાવતા પદાર્થો કહે છે.

૩. સાવેદનિક ગુણધર્મો અને અસ્તિત્વવિષયક ગુણધર્મો :

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે બધાજ દેશીય સંબંધો ધરાવતા પદાર્થોને ફેરફાર સાવેદનિક ગુણધર્મો યા વિધ્યો (categories) ધરાવતા સંબંધો તરીકે ઓળખાવે છે. તે માનવસતનાં ગુણધર્મો ધરાવતા નથી.

જ્યારે ‘માં-હોવા-પણું’ માનવ-સતનો વિશિષ્ટ ગુણધર્મ છે. કારણ કે તે અસ્તિત્વ સાથે સંકળાયેલો છે અને તેથી તે અસ્તિત્વવિષયક ગુણધર્મ (Existentialia) છે. માનવ સતનું ‘માં-હોવાપણું’ માત્ર જગતમાં હોવાપણું છે. અન્ય પદાર્થોમાં હોવાપણું નથી. જેવી રીતે પાણી ગલાસમાં હોય છે તેમ માનવસત અન્ય માનવસતમાં હોઈ શકે નહીં. જે રીતે પદાર્થો સંબંધ રૂપે વ્યક્ત થાય છે તે રીતે માનવસત સંબંધ રૂપે વ્યક્ત થતું નથી. આથી જ માનવ સતનું માં-હોવાપણું માત્ર અસ્તિત્વલક્ષી ગુણધર્મ બને છે, સંબંધ બની શકે નહીં.

૪. જગતની ફકીકતલક્ષીતા અને માનવસતની ફકીકતલક્ષીતા :

જગત એક પદાર્થ છે. તેના સમાંતર પદાર્થ રૂપે માનવસત રહેલું છે એમ માની શકાય નહીં. કારણ કે જગતમાં રહીને જ માનવસત સમક્ષ જગત પ્રગટ થાય છે. જગતમાં બીજી ફકીકતો છે તેમ માનવસત પણ એક ફકીકતરૂપ હોવા છતાં માનવસતની ‘ફકીકતલક્ષીતા’ (Factuality) અન્ય વસ્તુના ફકીકતલક્ષીપણા કરતાં ભિન્ન તરી આવે છે. અન્ય ફકીકતો માનવસત દ્વારા પ્રગટ થાય છે જ્યારે માનવસત પોતે જ પોતાની ફકીકતલક્ષીતા પ્રગટ કરે છે. એજ રીતે જગત અને અન્ય પદાર્થોની ફકીકતલક્ષીતાને પણ પ્રગટ કરે છે.

૫. મનવસત દેશાભાધિતપણે વિસ્તરી શકે છે :

એક અર્થમાં પદાર્થી અને માનવસત ‘દેશ-મા-હોવાપણા’ તરીકે એક સરખા છે. પરંતુ બીજા અર્થમાં માનવસત નિશ્ચિત સ્થાનાભાધિતતા ધરાવતું નથી. માનવસત ‘દેશમાં હોવાપણું’ વિસ્તારની ક્ષમતા ધરાવતું હોવાથી તેની સત્તા ‘જગત-માં-રહેલી-સત્તા-સામાન્ય’ છે.

૬. મનવ-સતની જગતમાં સામેલગીરી :

મનવસતની ફકીકતલક્ષીતા ‘માં-હોવાપણા’ ના નિશ્ચિત પાસાંઓમાં વિભક્ત થયેલી પણ જોઈ શકાય છે. દા.ત. ‘કંઈક ને કંઈક કર્યો કરવું’, ‘કંઈક ઉત્પન્ન કરવું’, ‘કશાકમાં રસમણ રહેવું’, ‘કશાકની કાળજી લીધા કરવી’, ‘કશાકનો ઉપયોગ કરવો’, ‘કંઈક છોડી દેવું’, ‘કંઈક શરૂ કરવું’, ‘કંઈક પૂરું કરવું’, ‘પ્રશ્નો કરતા રહેવા’, ‘ચિંતન કરવું’, ‘ચર્ચા

કરવી', 'નિર્ણયો કરવા' વગેરે બધા જ મા-હોવાપુણાના પ્રકારોમાં માનવસતની સામેલગીરી (concern) વ્યક્ત થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે 'નિસભત' ઘરાવે છે. હેડેગર નિસભત શબ્દને એના સમગ્ર તત્ત્વમીમાંસકીય સંદર્ભમાં પર્યોજે છે. આથી તે પણ એક 'અસ્તિત્વ વિધેય' બની રહે છે. તેનો અર્થ 'જગતમાંની સામેલગીરી' નો શક્ય માર્ગ બની રહે છે. માગસની આ જગતમાંની સામેલગીરી વિવિધ પ્રકારની હોય છે. કુટુંબના સમ્ય તરીકે, ધંધાકીય સંસ્થાઓના સમ્ય તરીકે, કલબના સમ્ય તરીકે વગેરે સ્વરૂપે તેની આ જગતમાંની સામેલગીરી અભિવ્યક્ત થાય છે.

અંતરોગત્વા આ નિસભત કે સામેલગીરી 'ચિંતા' રૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે. માગસ ચિંતા કરતું અસ્તિત્વ છે. તે જેની સાથે જોડાય છે તે વિષયક ચિંતા એના અસ્તિત્વનો કે મનનો એક ભાગ બની રહે છે. જેમ જેમ જગતમાની તેની સામેલગીરી વધતી જાય છે તેમ તેમ તેની ચિંતા ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

૭. માનવ-સત અને તેનું વાતાવરણ :

ચિંતા નિસભત રૂપે એક એવી ગંભીર સ્થિતિ છે જેમાંથી માગસ એક ક્ષાળ પણ મુક્ત થઈ શકતો નથી. અસ્તિત્વ વિષયક ચિંતા માનવસતને સતત ઘેરેલું રાખે છે. તેથી માનવસત અને જગત વચ્ચેના સંબંધરૂપે પણ આ ચિંતાને ગણાવી શકાય નહીં. કારણ કે તેમ કરવું એટલે માનવને તેના વાતાવરણથી છૂટા પાડી તેનું અમૂર્તિકરણ કરવું. માગસ અને તેનું વાતાવરણ બે ભિન્ન પ્રસંગો નથી. માનવસત વાતાવરણ કે જગતમાં રહેલું સત છે. અને તે કદાચ એક તત્ત્વમીમાંસકીય પ્રશ્ન છે.

હેડેગર જગ્યાવે છે કે, વાતાવરણ ખૂબ જ વ્યાપક અર્થમાં અસ્તિત્વ માટે આવશ્યક ભૌતિક પરિસ્થિતિનું નામ છે. માનવ-સત જગતમાં રહેલા સત તરીકે વાતાવરણ જ છે. જીવવિજ્ઞાન જે જીવંત પદાર્થોને અભ્યાસવિષય બનાવે છે તે જીવંત પદાર્થોના જીવંત હોવાની પૂર્વપ્રથમિક અનુભવ નિરૂપેક્ષ આવશ્યક ભૌતિક પરિસ્થિતિ એટલે વાતાવરણ. આ વાતાવરણ સત્તાની સ્થિતિ પણ છે. જીવન પણ સત્તાની અન્ય સ્થિતિઓમાંની એક સ્થિતિ છે. સત્તાના સ્તર તરીકે પ્રગટ થતા જીવન અને વાતાવરણ પરસ્પરાવલંબિત છે. તેથી તેનું અર્થઘટન એક સમાચિના ઘટક રૂપે જ થવું જોઈએ. માગસનું જગતમાં હોવું મૂળભૂત છે. જગતથી ભિન્ન આપણે માનવ-સતની કલ્યાણ પણ કરી શકીએ નહીં.

સમાપ્તન :

હેડેગર માનવ-સતનું જગતમાં હોવાપુણાનું પૃથક્કરણ આભાસવાદી પદ્ધતિથી જ થઈ શકે એમ માને છે. આથી જ વિજ્ઞાનો, જીવવિજ્ઞાન કે ચેતનવાદ માનવસતને પ્રગટ કરવા માટે અસમર્થ છે. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જગત અંગેની સમાનતા માનવનો જગત સાથેનો સંબંધ કે વ્યવહાર ગણાય છે. તેથી તેનું તત્ત્વમીમાંસકીય મહત્વ અપ્રગટ જ રહે છે. હેડેગર જ્ઞાનમીમાંસકીય દૃષ્ટિએ પણ માનવસતનું જગતમાં હોવાપુણું સિદ્ધ કરે છે. તેઓ માને છે કે

જ્ઞાતા (માનવસત) જોય (જગત) સંબંધ જ બધા જ્ઞાનની પૂર્વશરત છે. જ્ઞાતા-જોય સંબંધ દ્વારા વ્યક્ત થતી સમચિન્તને આપણે માનીને જ ચાલવું જોઈએ. વસ્તુજગત કે જોય પદાર્થનું જ્ઞાતાને થતું ભાન એટલે જ જ્ઞાન.

3. હેડેગરનો જગત અંગેનો સામાન્ય જ્યાલ સ્પષ્ટ કરો.

પ્રાસ્તાવિક :

માનવ-સતના અસ્તિત્વલક્ષી પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન કરતાં હેડેગર એવા નિર્ણય પર આવે છે કે માનવ-સત અને જગત પરસ્પરાવલંબિત છે. જગતથી બિન્નપણે થતું આત્મસતનું પૃથક્કરણ આત્મસતનાં ફૂત્રિમ બૌદ્ધિક અમૂતિકરણમાં પરિણમે છે અને આત્મસત વિણોપુણ્ય જગતનું પૃથક્કરણ જગતના ફૂત્રિમ બૌદ્ધિક અમૂતિકરણમાં પરિણમે છે. આ બન્ને જ્યાલો તેમનું મૂર્ત જ્યાલો તરીકેનું મહત્વ ગુમાવી બેસે છે. એવી જ રીતે જ્યારે જ્યારે માનવસતને ચિંતનનો વિષય બનાવાય ત્યારે ત્યારે તેના ‘જગતમાં હોવાપણા’નો એક આવશ્યક ગુણધર્મ તરીકે સ્વીકાર થવો જોઈએ. અન્યથા માનવસતનું ચિંતન કે પૃથક્કરણ કરવા જતાં આપણે આત્યંતિક સંશોધન અથવા કોઈક પ્રકારના માચાવાદ જેવા રહસ્યવાદમાં ફસાઈ જઈએ છીએ.

જેવી રીતે માનવસતનો ‘જગતમાં હોવાપણા’ના ગુણધર્મો સ્વીકારવા જોઈએ તેવી રીતે માનવસત માટે જગતનું ઉપકરણપણું પણ સ્વીકારવું અનિવાર્ય છે. માનવસત માટે આ જગત એક સાધન છે. પછી તે આત્મસાક્ષાત્કાર, સુખોપભોગ, જ્ઞાન, સૌદર્ય વગેરે કાંઈપણનું સાધન હોઈ શકે છે. જગત રૂપી ઉપકરણ દ્વારા માનવસત સત્તાસામાન્ય પ્રતિ પ્રયાણ કરે છે. આથી હેડેગર જગતનું પૃથક્કરણ કરવાનું આવશ્યક માને છે. તેમની દ્વિતીય જગતનો સામાન્ય જ્યાલ શું છે તે જોઈએ.

જગત અંગેનો સામાન્ય જ્યાલ :

સામાન્ય રીતે આપણી સમક્ષ જગત પદાર્થી રૂપે પ્રગટ થાય છે. આ પદાર્થીમાં મકાનો, ઝાડ, માણસો, પ્રાણીઓ, સમુદ્ર, પર્વતો, તારાઓ વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય. જગતનો નકશો આ પદાર્થીને અનેકવિધ પ્રતીકો દ્વારા આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. પરંતુ જગતનું આવું ચિત્રણ જગતને માત્ર બાધ્ય દેખાવ તરીકે જ આપણી સમક્ષ પ્રગટ કરે છે. નકશાના અર્થઘટન દ્વારા જગતનું ખરું મહત્વ પ્રગટાવી શકાય નહીં. જગતના પદાર્થી અને બનાવોનું દૃશ્ય પદાર્થી કે બનાવો અથવા ઇન્ડિયગોચર પદાર્થી કે બનાવો રૂપે થતું વર્ણન

‘વार्गिनात्मक विज्ञानो’नुं कार्य छ. आ प्रकारना अभ्यास माटे हाईडेंगर Ontical शब्दप्रयोग करे छ.

तत्त्वज्ञानमां थतुं अर्थधटन :

तत्त्वज्ञाननी દિલ્લિએ કરવामां આવતું બનાવો કે પદાર્થનું વાર્ગન અને પૃથક્કરણ �Ontological શીય છ. હેડેગર જગ્યાવે છ કે, તત્ત્વજ્ઞાનમાં આપણે Being ની શોધ કરીએ છીએ. અને બધા જ આભાસોનું અર્થધટન સત્તા(બહન) ને પ્રગટ કરે છ. આથી વિજ્ઞાનોનું વાર્ગનાત્મક કાર્ય પૂરું થાય કે તરત જ તે પછીનું પૃથક્કરણ કે અર્થધટન કરવાના કાર્યની શરૂઆત થવી જોઈએ. જ્યાં સુધી આવા પૃથક્કરણ અને અર્થધટન દ્વારા પદાર્થો અને બનાવોમાં રહેલ સત્તાને પ્રગટ કરવામાં ન આવે અને તે સત્તામાં રહેલ છ તેમ ઓળખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી જ્ઞાનની સમગ્ર પ્રક્રિયા અધુરી ગગાવી જોઈએ.

આભાસવાદી અર્થધટન :

જગતના બનાવો કે પદાર્થનું આભાસવાદી પૃથક્કરણ અને અર્થધટન કરવું એટલે આપણી નજીક ફાથવેંતમાં રહેલા પદાર્થો કે બનાવો બ્રહ્મપતિષ્ઠ (સત્તામાં રહેલ છ) એવું પ્રત્યાત્મકપણે નિશ્ચિત કરવું. આનો અર્થ એમ કે જગતનાં પદાર્થો એટલે કે નૈસર્જિક વસ્તુઓ અને મૂલ્ય વિષયક વસ્તુઓના પાયાનાં પદાર્થો (substance) વિશે પ્રશ્ન ઉઠાવવો. કારણ કે મૂલ્ય વિષયક વસ્તુઓની મૂલ્યાત્મકતા પણ તેમના નૈસર્જિક પદાર્થ પર આધારિત છે. આથી નૈસર્જિક પદાર્થ એટલે શું ? જગતની વસ્તુઓ ક્યા પદાર્થની બનેલી છે ? આવા પ્રશ્નો ઉઠાવવા જોઈએ.

નિસર્જના પાયામાં પડેલા પદાર્થને દ્રવ્ય કહેવામાં આવ છે. આ દ્રવ્યનું સત્તાશાસ્ત્રની દિલ્લિએ અર્થધટન થવું જોઈએ. ગાણિતિક તર્ક પર આધારિત નૈસર્જિક વિજ્ઞાનો દ્રવ્યને માની લે છે. આવા માની લીધેલા દ્રવ્યના સંશોધનમાં તેઓ દ્રવ્યના આભાસ કે ભાસમાન પદાર્થના ખ્યાલ સુધી પહોંચતા જ નથી. તેઓ ભૂલી જાય છ કે નિસર્જ પણ સમગ્ર જગતનો એક ભાગ છે. આથી જુદા જુદા સ્તરે તેનું અર્થધટન જુદી જુદી રીતે થવું જોઈએ.

મૂલ્યની દિલ્લિએ કરવામાં આવતું અર્થધટન :

મૂલ્ય-વ્યવસ્થાનાં પાયામાં પડેલા દ્રવ્યથી આપણે શરૂઆત કરવી જોઈએ. કારણ કે મૂલ્યના પાયામાં પડેલાં દ્રવ્યથી આપણે શરૂઆત કરવી જોઈએ. કારણ કે મૂલ્યના પાયામાં પડેલું દ્રવ્ય ‘માનવસત’ની વધારે નજીક છે, એટલું જ નહીં પણ માનવસત તેના પર આધારિત છે. આ પ્રકારનું દ્રવ્ય પણ જગતનો એક ભાગ છે એ પણ ભૂલવું જોઈએ નહીં.

જગતના પદાર્�નું વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ કરવામાં આવતું અર્થઘટન અને વાર્ગન ભાસમાન પદાર્થના હારદ સુધી લઈ જઈ શકે નહીં. મૂલ્યની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવતું અર્થઘટન અને વાર્ગન પહેલાં કરતાં વધારે સારું હોવા છતાં જગતનો ખરો ખ્યાલ આપી શકે નહીં. કારણ કે તે બન્નેમાં જગતનો ‘વસ્તુલક્ષી’ ખ્યાલ છે. તેનાથી ઉલટું જો આપણે જગતને ‘માનવ-સત’નો ગુણધર્મ ગણીએ તો એક ‘આત્મલક્ષી’ ખ્યાલ બની રહે છે, અને પછી જગતનો યોગ્ય ખ્યાલ મળી શકે નહીં. આમ હાઈડેર અનુસાર આપણે ‘જગતના જગતપણું’માં જ તે ખ્યાલ શોધવો રહ્યો.

હેડેર માને છે કે, જગતનું ‘જગતપણું’ એક સત્તાશાસ્ત્રીય ખ્યાલ છે. આ ‘જગતપણું’ ‘જગતમાં રહેલા બ્રહ્મ (સત્તા) ના બંધારણની અનેકવિધ હકીકતોમાંથી એક હકીકતરૂપે છે. તેથી ‘જગતપણું’ એ પણ એક અસ્તિત્વલક્ષી ગુણધર્મ હોવાનું આપણે સ્વીકારવું જોઈએ. તેથી ‘જગતનું હોવાપણા’નું સંશોધન પણ ‘માનવસત’ના પૂઠકરણના એક ભાગરૂપ થવું જરૂરી છે.

૪. જગતના પદાર્થનું વાતાવરણ તરીકે બૌદ્ધિક મહત્વ સ્પષ્ટ કરો.

પ્રાસ્તાવિક :

ડેકાર્ટ વસ્તુજગતની વસ્તુઓનાં પાયામાં પડેલા દ્રવ્યને અગોચર અને અજ્ઞેય ગાળાવે છે. તે દ્રવ્ય ક્યારેય આપણા અનુભવમાં આવતું નથી. આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો કેવળ તેના ગુણધર્મો ગ્રહણ કરી શકે છે. કાન્ટ પણ માનતા હતા કે સત્તા ક્યારેય વાસ્તવિક વિધેય હોઈ શકે નહીં. (Being is not a real predicate) આથી દ્રવ્ય વિશે જે ગુણધર્મો ઇન્દ્રિયગમ્ય છે તેમાંથી સૌથી બ્યાપક ગુણધર્મ વિસ્તાર અને વિચારને જ આપણે જાણી શકીએ છીએ. હાઈડેર માને છે કે, માત્ર દેશ કે વિસ્તારના ખ્યાલ દ્વારા અથવા વિચારના ખ્યાલ દ્વારા જે જગતનો ઉલ્લેખ થાય છે તેમા રોજું માનવ વ્યવહારો અને તેની સાથે સંકળાયેલા જગતનાં પદાર્થો એ બન્નેનો અનાદર થાય છે. આપણે દેશ કે વિસ્તારના ખ્યાલનું ઇન્દ્રિય-પત્યક્ષવાદી ધોરણે અર્થઘટન કરવું જોઈએ.

જગતનાં પદાર્થી સત્તા સામાન્યને પ્રગટ કરવાના સાધનો રૂપે :

દેશ (વિસ્તાર) ના ખ્યાલનું ઇન્દ્રિય-પત્યક્ષવાદી અર્થઘટન અનેકવિધ માનવ વ્યવહારો સાથે સંકળાયેલું છે. વ્યવહારો સાથે અનેકવિધ પદાર્થો અને અનેકવિધ ઉપયોગો સંકળાયેલા છે. તેમાં આપણું જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. જો કે આપણને પદાર્થો, માનવ વ્યવહારો કે તેના જ્ઞાન સાથે નિસ્બત નથી પણ તેના દ્વારા માનવ-સત (Being) કે સત્તા સામાન્ય

કેવી રીતે પ્રગટ થાય છે તેની સાથે નિસ્બત છે. આમાસવાદી પૃથક્કરણ તેની સાથે સંકળાયેલા માનવ-સતતનું બંધારણ રજૂ કરે છે.

દા.ત. મોચી જ્યારે જોડા બનાવે છે ત્યારે જોડા બનાવવાનું કાર્ય જોડા પહેરવાના ઉપયોગ સાથે સંકળાયેલું હોવાથી જોડાનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ, તે અંગેનું જ્ઞાન, જોડા બનાવવાનું જ્ઞાન, જોડા બનાવવાના સાધનો, જોડા બનાવવાની સામગ્રી વગેરેના મોચીના જ્ઞાન દ્વારા સમગ્ર નિસર્ગ જગત સંકળાયેલું હોવાથી તે બધાનો સમાવેશ મોચાના ધંધાના વાતાવરણમાં થઈ જાય છે. આ રીતે મોચીના ધંધાનું પૃથક્કરણ કરતાં અપ્રગટપણે તેની સાથે સંકળાયેલા સમગ્ર જગતનો અને માનવ વ્યવહારનો ખ્યાલ પણ પ્રગટ થાય છે. વસ્તુ-જગતનો અભ્યાસ પણ પરોક્ષ રીતે સત્તા સામાન્યના અભ્યાસમાં પરિણમે છે. કારણ કે માગસ એની જાતને હમેશા વસ્તુજગતથી વિંટળાયેલો, નિસ્બત ધરાવતો જુએ છે. તત્ત્વમીમાંસાની દ્વિષ્ટાએ તો તે સત્તા-સામાન્ય સાથે નિસ્બત ધરાવે છે. વસ્તુજગતનું પૃથક્કરણ કરવાથી તેની પાછળ છુપાયેલા સાધયને (સત્તાસામાન્યને) ત્યારે જ પ્રગટ કરી શકાય કે જ્યારે આપણે તેને તે પ્રમાગે જોઈએ. આ રીતે વસ્તુજગત એક ઉપકરણ બને છે અને તેમાં જ તેનું મૂલ્ય છે.

સાધનોની સકળતા :

માનવ પોતાનો રોજુંદો વ્યવહાર જગતના પદાર્થોનો ઉપકરણ તરીકે ઉપયોગ કરીને ચરાવે છે. લખવાના, શીવવાના, આવ-જા કરવાના, માપવાના વગેરે વગેરે કાર્યો કરવા માટેના સાધનોનો ઉપયોગ ઉપકરણ તરીકે કરે છે. જે ચાદી ખૂબજ લાંબી થઈ જાય છે. આથી વસ્તુની ‘ઉપકરણતા’ ની વ્યાખ્યા આપણને ‘સાધનોની સકળતા’ (Totality of equipment) તરફ દીરીજાય છે. કારણ કે કોઈ એક સાધનનો ઉલ્લેખ કરવા જતાં તેની સાથે સંકળાયેલા સાધનો, માગસો, વસ્તુઓનો જ ઉલ્લેખ કરવો પડે.

ઉપકરણતા અને સાધનોનું કાર્ય :

સાધનોની ઉપકરણતા સાથે જોડાયેલો બીજો ખ્યાલ સાધના દ્વારા કરવામાં આવતા કાર્યોનો છે. દા.ત. જોડા બનાવવાનું કાર્ય તેના પહેરવાના ખ્યાલ સાથે સંકળાયેલું છે. જોડા કોઈ વ્યક્તિને પહેરવાના હોય છે. ઘડિયાળ બનાવવાનું કાર્ય તેના દ્વારા સમય માપવાના હેતુ સાથે સંકળાયેલું છે. ગંભીરતા પૂર્વકનાં આપણા દરેક કાર્યો કોઈ ને કોઈ હેતુ સાથે સંકળાયેલા હોય છે. તેમ આપણા કાર્યને સિદ્ધ કરવા અન્ય સાધનોનો પણ ઉપયોગ કરવો પડે છે. તે સાધનો કોઈ અન્ય દ્વારા બનાવાય છે. જેમ કે જોડા બનાવવા માટે વપરાતા સાધનો હથોડો, એરણ, કાતર, ચામડું વગેરે. આમ તેની પાછળ રહેલું સમગ્ર નિસર્ગ જગત પ્રગટ થાય છે.

વાતાવરણ તરીકે પ્રગટ થતું નિસર્ગ :

નિર્સર્ગ દ્વારા હેડેગર નિર્સર્ગની શક્તિઓનો ઉલ્લેખ કરતા નથી પણ નિર્સર્ગ એટલે જે કંઈ ‘ધ્યાય-વેતમાં’ રહેલું છે તે. નિર્સર્ગ દ્વારા માત્ર ‘વાતાવરણ’ અને વસ્તુજગતની ઉપકરણાત્મકતાનો જ ઉલ્લેખ કરે છે. આથી વાતાવરણ તરીકે પ્રગટ થતા નિર્સર્ગનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ ત્યારે નિર્સર્ગ સ્થળ સ્વરૂપે આપણી સમક્ષ પ્રગટ થતું નથી પણ માણસના હેતુઓ અને કાર્યો નિર્સર્ગ રૂપે પ્રગટ થાય છે.

દા.ત. જોડા બનાવનાર જોડાને ગમે તે રીતે બનાવી શકે નહીં પણ પહેરી શકાય તે રીતે બનાવવા પડે. તેના માટે તેણે કોઈ એક વ્યક્તિના પગનું નહીં પણ સર્વસાધારણ પગનું માપ લેવું, તે પ્રમાણે ચામડું કાપવું પડે. એટલું જ નહીં તે પહેરનારને આરામદાયક અને સુંદર લાગે એમ બનાવવાનું હોય છે. આમ મોચી સમક્ષ કોઈ એક વ્યક્તિના પગ નહીં પણ સર્વસાધારણ માણસોનાં સર્વસાધારણ પગનો જ્યાલ હોય છે. આ રીતે મોચીનું કાર્ય એક એવું જગત પ્રગટ કરે છે જેમાં જોડા બનાવનારાઓ અને ખરીદનારાઓ, દોરો બનાવનાર વણકર, ચામડું પકવનાર ચામડીયાઓ, ચામડાના વેપારીઓ, રસાયણો બનાવનારા, ઢોર ઉછેરનારા ખેડૂતો કે પશુપાલકો, જોડા પહેરનારા કલાર્કી, શિક્ષકો, પટાવાળા વગેરે તમામનો સમાવેશ કરી શકાય.

આમ, મોચીનું ખાનગી જગત ‘જાહેર જગત’માં આવીને અટકે છે. આ બધું જ તેનું ‘વાતાવરણ’ બના રહે છે. આપણે બાંધિલા રસ્તાઓ, મકાનો, મહોલ્લાઓ, પૂલો આ બધું જ ચોક્કસ હેતુથી ચોક્કસ દિશામાં પ્રયોજાયેલ નિર્સર્ગનો જ્યાલ પ્રગટ કરે છે. એજ રીતે આપણી આજુભાજુનું જગત નિર્સર્ગના કોઈ ને કોઈ પાસાં સાથે સંકળાયેલું દેખાશે. આપણે વાતાવરણ રૂપે આપણા જગતને જાગ્રવા ઈચ્છિતા હોઈએ તો જગત જે રીતે આપણી આજુભાજુ પ્રગટ થાય છે તેનો અભ્યાસ કરી શકાય. આ રીતે તત્વમીમાંસકીય રીતે જાગ્રવું એટલે ‘જગતમાં જડાયેલા હોવું’ (Founded mode of being in the world) એવો અર્થ થવો જોઈએ.

નિરૂપયોગિતા, અભાવ કે અવરોધ :

હેડેગર કહે છે કે, જગત કઈ રીતે છે ? એપ્રેશનનો જવાબ કદાચ આપણે આપી શકીએ નહીં. કેમ કે આપણે ‘જગતનું હોવાનું’ માનીને ચાલીએ છીએ. જગતનું સત્ત્વ માનવસતની સમજશક્તિ દ્વારા પ્રગટ થાય છે. એટલે સમજશક્તિના પૂર્વપ્રાથમિક હોવાનો સ્વીકાર કર્યો સિવાય જગત અંગેની તત્વમીમાંસકીય સમજણ પ્રગટ કરી શકાય નહીં. આપણાં રોજુંદા વ્યવહારમાં જે પદાર્થો સાથે આપણને નિસભત છે તે પદાર્થો જગતમાં રહેલા છે અને તેના દ્વારા જગતનું જગતપણું અભિવ્યક્ત થાય છે.

ઉપરાંત વસ્તુઓના ‘અભાવ’નું પણ આપણને તીવ્યપણે ભાન થાય છે. ક્યારેક આપણે ‘હાજર ન હોય’ તેવી વસ્તુનાં ચિંતનમાં આપણી જાતને પણ ભૂલી જઈએ છીએ. દા.ત. આપણા સ્વજનનું મૃત્યુ તેના આ ‘જગતમાં ન હોવાપણા’ના વિષાદમાં પાડી દે છે. તે સ્વજન હાજર હતા ત્યારે જેટલું તીવ્ય ભાન ન હતું એટલું તેમની ગેરહાજરીનું તીવ્ય ભાન

છોય છે. વસ્તુના અમાવનું પણ ભાન એટલું જ તીવ્ર છોય છે. વસ્તુ હાજર છોય પણ બગડેલી છોય ત્યારે પણ તેની હાજરીનું તીવ્ર ભાન અનુભવીએ છીએ. તેનો ઉપયોગ ન કરી શકવાની નિરાશા તેનું તીવ્ર ભાન કરાવે છે. દા.ત. જ્યારે આપણે સ્કટર પર બેસીને કોઈ કામે જતા હોઈએ ત્યારે સ્કટરની હાજરીનું ભાન આપણાને ઓછું છોય છે. પણ રસ્તામાં સ્કટર બગડે ત્યારે સ્કૂટર છોવા છતાં તેનો ઉપયોગ ન કરી શકવાની અસહાય સ્થિતિ સ્કૂટરના આપણા ભાનમાં તીવ્રપણ વધારો કરે છે. તેવું જ ગેરહાજરીનું પણ ભાન છે.

આ રીતે અસહાયની સ્થિતિમાં આપણી ચેતના તીવ્ર આંચકો અનુભવે છે અને પરિણામે ‘જગતનું જગતપણું’ તીવ્રપણે પ્રગટ કરે છે. વસ્તુની નિરૂપયોગિતા, ગેરહાજરી કે અવરોધ વસ્તુ અંગેની આપણી ચેતનાને સૂક્ષ્મપણે અસર કરે છે. આપણી ચેતના અને વસ્તુજગત વચ્ચે ભંગાળ પડે છે. તે વસ્તુ સાથે સંકળાયેલા વ્યવહારજગતનું ભાન તીવ્રપણે વધી જાય છે.આ ખાલીપો વસ્તુ જગત પણ નવો પ્રકાશ પાડે છે અને આ પ્રકાશમાં વસ્તુજગતનું સત્ત્વ વધારે સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થવા લાગે છે. વસ્તુજગતનું બંધારણ તેના ઇન્દ્રય-પ્રત્યક્ષવાદી સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે.

સમાપન :

આમ, હેડેગર જગતના અનુસંધાનમાં જે રોજુંદા માનવવ્યવહારો વ્યક્ત થાય છે તેને જ વાતાવરણ કહે છે. તેમનું તારણ છે કે, વાતાવરણનાં પૃથક્કરણથી ક્રમશાઃ આપણે જગતનો સામાન્ય જ્યાલ મેળવી શકીએ છીએ. વાતાવરણમાં રહેલા પદાર્થો માનવસતની સૌથી નજીક રહેલા છોવાથી તેનું તત્ત્વમીમાંસકીય અર્થેઘટન થવું જોઈએ અને તો જ આપણે જગતના ‘જગતપણા’ ને પ્રગટ કરી શકીએ. હેડેગરની તત્ત્વમીમાંસા આ અર્થમાં ડેકાર્ટ, સ્વીનોઝા કે કેન્ટથી સંપૂર્ણપણે જુદી પડે છે.

૫. અન્યજનોના અસ્તિત્વનું પ્રગટ થતું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરો.

પ્રાસ્તાવિક :

જગતના ભાસમાન પદાર્થો સત્તાત્મક રૂપણ એક સરખું મહત્વ ધરાવતા નથી. એટલું જ નહીં ભાસમાન પદાર્થોના સમૂહરૂપ જગત પોતે પણ એક ભાસમાન પદાર્થ છે. તેની સત્તા માનવસત દ્વારા પ્રગટ થાય છે. માનવસત જગતનાં પદાર્થોનો ઉપકરણના રૂપમાં ઉપયોગ કરે છે. જેટલે અંગે તેનો ઉપયોગ કરવામાં તે સફળ થાય છે એટલે અંગે તેની સત્તા પ્રગટ થાય છે.તેની સાથે માનવસતની સત્તા પણ પ્રગટ થાય છે. માનવસત અને જગતનાં પદાર્થો વચ્ચેનો કરક એટલો જ છે કે માનવસત પ્રશ્નો ઉઠાવે છે જ્યારે પદાર્થો પ્રશ્નો ઉઠાવતા નથી. માનવસત આત્મનિર્ભર છે જ્યારે પદાર્થો આત્મનિર્ભર નથી પણ મનવસત પર આધારિત છે.તેમ છતાં માનવસતની સત્તા પ્રગટ થવા માટે જગતની અપેક્ષા રહે છે.

માનવસતનાં ઝુપમાં જગતમાં અન્યજનો પણ છે. આથી જગત, માનવસત અને અન્યજનોનાં સંબંધ અંગેનું તત્ત્વમીમાંસકીય પૃથક્કરણ થવું જોઈએ એમ હેઠળ માને છે. જે નીચેના મુદ્દાઓ દ્વારા સમજુએ.

માનવસત અને અન્યજનોનો પ્રથમિક સંબંધ :

કર્તા કે ભોક્તા દ્વારા દરેક વ્યક્તિનો અહું પ્રગટ થાય છે. દા.ત. ‘આ મારું છે’, ‘હું તેમ છું’, ‘હું માંદો છું’, ‘હું લંગડો છું’, ‘હું વિદ્રોન છું’ વગેરે. માણસના અનુભવક્ષેત્રમાં ગમે તેટલા ફેરફારો થાય છતાં તેમનો ‘હું’ કે ‘અહું’ તાદાત્મ્ય જાળવી રાજે છે. તત્ત્વમીમાંસામાં તેને વિષયી અને જ્ઞાનમીમાંસામાં તેને જ્ઞાતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે વિજ્ઞાનમાં ‘અહું’નો આભાસ વસ્તુલક્ષી પદાર્થના ઝુપમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં એક પ્રદત્ત તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવ છે. હેઠળને લાગે છે કે, જ્યાં સુધી તેનું અર્થધટન ન થાય ત્યાં સુધી તે અપર્યાપ્ત ગગણવું જોઈએ. તેમની દૃષ્ટિએ અહું એક એવું તત્ત્વ છે કે જે પોતાના, અન્યજનો અને વસ્તુઓના અસ્તિત્વ વિષયક પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા કરે છે. આ પ્રશ્નો હલ ન થાય ત્યાં સુધી તેને સંતોષ થતો નથી. આવો પ્રશ્નો ઉઠાવતા અહું સમાનતાનો અમૂક સ્તર વ્યક્ત કરે છે. આવા સમાનતાયુક્ત અહુંને જ હેઠળ માનવસત (ડાયાધિન) કહે છે. આ રીતે અન્ય વ્યક્તિઓ અને અન્ય વસ્તુઓ અહું માટે પ્રદત્ત બની રહે છે. આમાનું આત્મતત્ત્વ (અહું) પ્રદત્ત ઝુપે પ્રત્યેક વ્યક્તિની સમાનતાનો નિર્દેશ કરે છે.

આત્મતત્ત્વના પૃથક્કરણ દ્વારા પ્રગટતું અન્યત્વ :

જેવી રીતે જગતનાં જગત હોવાપણાના પૃથક્કરણ દ્વારા જગતપણું આત્મતત્ત્વ સાથે અનિવાર્યપણે સંકળાયેલું છે એવી જ રીતે આત્મતત્ત્વના પ્રદત્ત હોવાપણા દ્વારા અન્યજનો અને અન્ય વસ્તુઓનું અન્યત્વ પ્રદત્ત હોવાનું સ્પષ્ટપણે પ્રગટ થાય છે. માનવસતને કારણે જ વસ્તુઓનું અન્યત્વ પ્રગટ થાય છે. અન્ય વસ્તુઓ કે વ્યક્તિઓના કેવળ અસ્તિત્વ કે હાજરીથી જગતનું જગતપણું બની રહેતું નથી, તેમ આત્મતત્ત્વ કેવળ ‘મારાપણા’ દ્વારા પ્રગટ થઈ શકે નહીં. જ્યાં સુધી જગતનું જગતપણું, અન્યજનો અને વસ્તુઓનું અન્યત્વ ઉપકરણાત્મક રીતે માનવસતના પ્રચ્છન્ન હેતુઓને પ્રગટ ન કરે ત્યાં સુધી તેમનો તત્ત્વમીમાંસકીય સદર્ભ પ્રગટ થયોલો ગગણાય નહીં. એજ રીતે અહુંનું પૃથક્કરણ પણ જ્યાં સુધી અસ્તિત્વલક્ષી ધોરણે ન થાય ત્યાં સુધી તે અન્યજનો, વસ્તુઓનું અન્યત્વ અથવા આત્મસતનું સત્ત્વ પ્રગટ કરી શકે નહીં. માનવસતનું સત્ત્વ અસ્તિત્વ હોવાથી તે તેના રોજુંદા વ્યવહારો, અન્ય વસ્તુઓ અને પ્રચ્છન્ન હેતુઓ દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે. આ રીતે તેનું ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષવાદી ધોરણે પૃથક્કરણ થવું જોઈએ. તે જ તત્ત્વમીમાંસાનો પાયો છે.

માનવસતનું અન્યત્વ અને રોજુંદાપણું :

પોતાના હેતુની પૂર્તિ માટે માનવસત જગતનાં પદાર્થો અને અન્યજનોનો ઉપકરણ તરીકે રોજુંદા ધોરણે ઉપયોગ કરે છે. તેમાં જ માનવસતનું સભરપણું પ્રગટ થાય છે. જો તેને માનવસતમાંથી દૂર કરવામાં આવે તો ‘રિક્તતા’ આવે છે. એ જ રીતે જગતનું જગતપણું પણ માનવસતની રોજુંદી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. ટૂંકમાં જગત એટલે પ્રત્યેક વ્યક્તિની રોજુંદી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલું જગત. દા.ત. મોચી સાથે સંકળાયેલી જોડા પહેરનાર ઉપરાંતની બીજી વ્યક્તિઓનો સમાવેશ પણ મોચીના વાતાવરણમાં થઈ જાય છે. જોડા પહેરતી ન હોય તેવી વ્યક્તિઓ સાથે મોચીને કોઈ નિસબ્બત નથી. વિતરણીઓના જગત સાથે શૃંગારીઓને કોઈ નિસબ્બત નથી.

આ રીતે આપણામાંથી પ્રત્યેક વ્યક્તિનું જગત ન્યારું હોય છે. વ્યક્તિ કયા જગત સાથે સંકળાયેલી છે. તેના પરથી વ્યક્તિનું મૂલ્યાંકન થઈ શકે છે. દરેક વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ તેના પોતાના જગત સાથે જોડાયેલું હોય છે. તેના જગતનો ઉલ્લેખ કર્યો વગર વ્યક્તિનો પરિચય અધૂરો રહે છે. તેનું જગત તે વ્યક્તિના વૈયક્તિક પાસાંને ભર્યું ભર્યું રાખે છે. તેના દ્વારા જ તેના જીવનનું મહત્વ પ્રગટ થાય છે. દા.ત. તંત્રા, પ્રોફેસર વગેરેની રોજુંદી પ્રવૃત્તિમાં અન્ય વ્યક્તિના અસ્તિત્વનું મહત્વ સ્વીકારવું અનિવાર્ય બની જાય છે.

આમ, અન્યજનો વ્યક્તિના જીવનનો એક મહત્વનો ભાગ બની રહે છે. તેના ઉલ્લેખ વગર વ્યક્તિના જીવનનો યોગ્ય પરિચય થઈ શકે નહીં. માનવસત એટલે રોજુંદી પ્રવૃત્તિના જગતમાં રહેલું માનવસત, તેની જગતમાંની સામેલગીરી એટલે અન્ય વ્યક્તિઓ સાથેની ભાગીદારી, તેનું જગતમાં હોવું એટલે અન્યજનોની સાથે હોવું, તેનું અધિકૃત અસ્તિત્વ એટલે રોજુંદી પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા અન્યજનો સાથેની સામેલગીરી કે ભાગીદારીમાં જીવતું જીવન.

પ્રવૃત્તિ-જગતના સમ્ય તરીકે માનવસતનું અસ્તિત્વ અન્યજનો માટેનું અસ્તિત્વ છે. તેના વગર તેનું અસ્તિત્વ પાંગળું, બિનમહત્વનું બની જાય, મુરજાઈ જાય, વિકસે નહીં. મોટા શહેરો તેના ઉદાહરણો છે. પોતાના પ્રવૃત્તિજગત સાથે સંકળાયેલા ન હોય તેવા અન્યજનો સાથે તેમને નિરખત નથી. પણ પોતાના પ્રવૃત્તિજગતના અન્યજનો વગર તેનું અસ્તિત્વ નિરસ અને ચિંતાગ્રસ્ત બની જાય છે. આવી વ્યક્તિની અન્યજનો અંગેની સમજ મર્યાદિત હોય છે. વ્યક્તિનું પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર જેટલું મર્યાદિત કે વ્યાપક એટલું તેના પ્રવૃત્તિજગત સાથે સંકળાયેલા વ્યક્તિઓનો પરિચય મર્યાદિત કે વ્યાપક. એ જ રીતે વ્યક્તિઓનો પરિચય જેટલો મર્યાદિત કે વ્યાપક તેટલી તેની પોતાની સમજાણ મર્યાદિત કે વ્યાપક.

समाप्तिः

આમ, હુદેગર અન્યજનનો જ્યાલ જગતના હોવાપણા, માનવસતના હોવાપણામાંથી ફિલિત થતો જોવા મળે છે. તેઓ માનવસતના અહેંને કેવળ એક પ્રદત્ત રૂપે સ્વીકારી લઈને અટકી જતા નથી પણ તેનું તત્ત્વમીમાંસકીય પૃથક્કરણ કરે છે. તેમનું આવું પૃથક્કરણ એટલે વ્યક્તિનં રોજુંદ જીવતં જીવન તેમાં અન્યજનોની સામેલગીરી અનિવાર્ય બની જાય

છ. તેના વગર વ્યક્તિનું જીવન અધુરું, શુષ્ફ અને બિનમહત્વનું બની જાય છે. વસ્તુઓ સાથેનો માનવસતનો સંબંધ ઔપચારિક અને ઉપકરણાત્મક છે. જ્યારે અન્યજનો સાથેનો સંબંધ આવશ્યક સંબંધ છે.

૬. પ્રવૃત્તિ ક્ષીત્રમાં પ્રગટ થતું માનવસતનું સ્વરૂપ સ્યાષ કરો.

પ્રાસ્તાવિક :

વ્યક્તિનો અન્ય વ્યક્તિ સાથેનો સંબંધ એટલે એક માનવસતનો અન્ય માનવસત સાથેનો સંબંધ. હેડેગર માને છે કે, વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વના બંધારણમાં પણ અન્ય વ્યક્તિઓ પડેલી હોય છે. આથી અન્ય વ્યક્તિઓને સમજવા માટેની ચાવી પણ વ્યક્તિના પોતાના બંધારણમાં જ પડેલી છે. જો વ્યક્તિ પોતાની જાતને સમજવાનો પ્રયત્ન ન કરે તો અન્ય વ્યક્તિઓને પણ સમજી શકે નહીં. એવી જ રીતે જ્યાં સુધી અન્ય વ્યક્તિઓ અંગે તે યોગ્ય સમજણ કેળવે નહીં ત્યાં સુધી તે પોતાની જાતને પણ યોગ્ય રીતે સમજી શકે નહીં. તેથી અન્યને સમજવાના પ્રયાસ દ્વારા વ્યક્તિ અન્યમાં પાતાની જાતનું જ પ્રક્ષેપણ કરે છે. અન્ય વ્યક્તિ માનવસતનું પોતાનું જ પ્રતિબંદ છે.

આપણું વાતાવરણ એટલે આપણા પ્રવૃત્તિક્ષીત્રમાં રહેલી અન્ય વ્યક્તિઓ. આપણે જે કંઈ છીએ તેના મૂળમાં આ વાતાવરણ અને તેમા રહેલી વ્યક્તિઓ પડેલી છે. આપણા પ્રવૃત્તિક્ષીત્રની અન્ય વ્યક્તિઓને સમજવાની પ્રક્રિયા એટલે તે પ્રવૃત્તિક્ષીત્રમાં રહેલા આપણા પોતાના જ સત્ત્વને સમજવાની પ્રક્રિયા.

૭. અન્ય વ્યક્તિના અભિપ્રયો પરત્વેની સભાનતા :

વ્યક્તિના પોતાના પ્રવૃત્તિક્ષીત્રમાં રહેલ અન્ય વ્યક્તિઓ સાથેના વ્યવહાર દ્વારા તેનું સત્ત્વ પ્રગટાં હોય છે. તેમા રહેલી અન્ય વ્યક્તિઓ પોતાના વિશે શું ધારશે, કેવા અભિપ્રય ધરાવશે તેની કાળજી વર્ક્ટ કરતી હોય છે. તેની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ અને વ્યવહારનું તેના દ્વારા

નિયંત્રણ થતું હોય છે. આથી વ્યક્તિ એવી પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરાય છે જે સામાન્યપણે પોતાના ક્ષેત્રની અન્ય પ્રત્યેક વ્યક્તિ કરતી હોય. ક્રેદ પણ વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિઓની ટીકાપાત્રબનવાનું પસંદ કરતી નથી. આથી તે વ્યક્તિ એવી કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કે વ્યવહાર કરવાથી દૂર રહેવાનું પસંદ કરે છે કે જે ટીકાપાત્ર બનવાની શક્યતા હોય. આમ, પોતાના પ્રવૃત્તિક્ષેત્રનાં અન્ય વ્યક્તિઓના અભિપ્રય દ્વારા સત્તાસામાન્ય માનવસત) નું સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે.

૨. અન્ય વ્યક્તિઓના પ્રતિભાવો અને પ્રત્યાઘાતો :

પ્રત્યેક વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિનું મંડાગ પોતાના ક્ષેત્રની અન્ય વ્યક્તિઓ તે પ્રવૃત્તિ વિશે શું વિચારે છે તે અંગની સ્પષ્ટ સમજણ કે ગાણતરી પછી જ થતી હોય છે. અન્ય વ્યક્તિઓ તરફથી પોતાની પ્રવૃત્તિ અંગે વિરોધ પ્રગટ કરવાની શક્યતા હોય તો વ્યક્તિ તેવી પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેવાનું પસંદ કરે છે. અન્ય વ્યક્તિઓ કેટલે અશે સાનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પ્રતિભાવો અને પ્રત્યાઘાતો સર્જશે તેની ચિંતા હંમેશાં રહ્યા કરે છે. જો વારંવાર પ્રતિકૂળ પ્રત્યાઘાતો સર્જય તો અન્ય વ્યક્તિએ તેની સાથેનો વ્યવહાર કાપી નાખે છે. વ્યક્તિ એકલી પડી જાય છે અને આ રીતે તેની પ્રવૃત્તિ પર જાણ્યે અજાણ્યે નિયંત્રણ આવી જાય છે. પરિણામે તે તે પ્રવૃત્તિમાંથી મળતા લાભોથી વંચિત રહ્યી જાય છે. તેના પરિણામે ઘણી વખત પ્રવૃત્તિ કરવાની સ્વામાંવિક ઈચ્છાને દબાવી દે છે. પોતાની મહત્વકાંક્ષાનું ક્ષેત્ર સીમિત બનાવી દે છે. વ્યક્તિની પોતાની સત્તા કે સત્ત્વ અભિવ્યક્તિનું તે એક નિયામક તત્ત્વ બની રહે છે.

૩. અન્યજનો અને સત્તાસામાન્ય :

પોતાના વ્યવહારો દ્વારા અન્યજનો સાથેના અંતરમાં વધારો કે ઘટાડો થવાની ચિંતા વ્યક્તિને અન્યજનોને તાબે થવાની મજબૂરી લાદે છે. અન્ય વ્યક્તિ સાથેના વ્યવહારમાં અંતર ઘટે પણ વધે નહીં એ રીતે જવાબદારીના ભાન સાથે વર્તવું જોઈએ. આનો અર્થ એ કે ‘બીજુ વ્યક્તિને શું ગમશે યા નહીં ગમે’ એવી ગાણત્રા સાથે અન્યજનોને રૂચતી પ્રવૃત્તિ જ કરવી જોઈએ અને અરૂચતી પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેવું જોઈએ. આમ, માનવસતની બધી જ શક્યતાઓ અન્યવ્યક્તિઓના કબજામાં છે. તેનું પોતાનું કંદી શકાય તેવું કશું જ સત્તવરૂપે વ્યક્તિ પાસે નથી.

વળી જેની રૂચિ-અરૂચિનો વ્યક્તિ હંમેશાં ખ્યાલ કરે છે, જેના અભિપ્રયોની હંમેશાં કાળજી રાખે છે અને જેના ભયથી પોતાની સ્વામાંવિક ઈચ્છાને દબાવી દે છે તે ‘બીજાઓ’ નિશ્ચિત નથી. અનિશ્ચિત એવા આ ‘અન્યજનો’ તેના પર શાસન કરી રહ્યા છે. તેઓ જ તેની પ્રવૃત્તિઓનું નિયમન કરે છે. વ્યક્તિ પોતાનું વ્યક્તિત્વ પણ આવા ‘અન્યજનો’ ને તાબે કરી દે છે. તે જાણે અન્યજનોથી સતત ઘેરાયેલો છે અને આ ‘અન્યજનો’

અનિશ્ચિત' છે. વળી વ્યક્તિને પૂછવામાં આવે કે આ 'અન્યજનો' એટલે કોણ ? આ પુષ્ટનો નિશ્ચિત જવાબ તેની પાસે નથી.

૪. અન્યજનોને કારગે ઉત્પન્ન થતી નિરાશા અને પરાધિનતા :

વ્યક્તિ તેના રોજુંદા જીવનને નિભાવવા માટે પોતાના વાતાવરણમાં રહેલા જાહેર સાધનો- બસ, બગીચા, વર્તમાનપત્રા, ટેલિફોન, ઇલેક્ટ્રીસીટી વગેરે સાથે સંકળાયેલા અન્યજનો પણ નિસ્બતનો વિષય છે. આ બધા લોકોમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાગે કે ઓગળી ગયું છે, આત્મનિભૈર અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ રહ્યું જ નથી. પોતાના અસ્તિત્વનો કબજો અન્યજનો લઈ બેઠા છે. પોતે કઠપૂતળીનો ખેલ બની ગયો છે જેમાં પોતે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાગે નાચી પણ શકતો નથી, એવી લાગણી તેને અંદરથી કોરી ખાય છે અને ચિંતા પ્રેરે છે.

આ અન્યજનોના બંધનમાંથી તે ક્યારેય છૂટી શકે તેમ નથી એવી સભાનતા તેનામાં નિઃસહાયતા ક નિરાશા પ્રેરે છે. અન્યજનોના બંધનને તોડીને ભાગી ન શકાય ? પણ ભાગીને જવું ક્યાં ? જે કાંઈ છે તે આ જગત જ છે. તેમાંથી છૂટવાનો કોઈ માર્ગ જ નથી એવી સભાનતા વ્યક્તિમાં એક પ્રકારના ન સમજી શકાય તેવો નિરાશાવાદ પ્રેરે છે. વ્યક્તિત્વ વિણોગા પરાધિન જીવન કરતાં મૃત્યુની સ્વતંત્રતા અ જંઝે છે. બીજાઓ ઇચ્છે તેમ સુખ ભોગવવાનું, આનંદ માણવાનો, વાંચવાનું, લખવાનું, ફરવા-ફરવાનું, અનુભવવાનું, ભોગવવાનું, કામ કરવાનું, આરામ કરવાનો. આ રીતે માણસનું રોજુંદુ જીવન અન્યજનોથી નિયંત્રિત, પરવશ, પરતંત્ર જીવન છે. તેમ છતાં આ અન્યજનો એટલે કોણ એ અનિશ્ચિત છે.

૫. અન્યજનો સાથે વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ સરાસરી બની જાય છે :

અન્યજનો એટલે કોણ એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં અન્યજનોને પણ નિશ્ચિત પ્રકારનો જીવનરાહ છે. તેની સાથે ચોક્કસ અંતર રાખીને વ્યક્તિએ સરાસરી જીવનરાહ નક્કી કરવો રહ્યો. આ પ્રકારના જ્યાલ અનુસાર જીવવું એ જ 'અન્યજનો'ના અસ્તિત્વનો વિશિષ્ટ ગુણધર્મ છે.

એવી જ રીતે વ્યક્તિનું પણ સરાસરી વ્યક્તિત્વ હોય છે. તેનાથી વધારે વ્યક્તિત્વ પરનો દાવો અન્યજનો સાંખી શકે નહીં. અન્યજનો સરાસરી વ્યક્તિત્વ પરના દબાણને ખસેડવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને સૌ સાથે મળી આક્રમણ પણ કરે છે. આ સંજોગોમાં વ્યક્તિએ પોતાનું સરાસરી વ્યક્તિત્વ પણ સાચવવું મુશ્કેલ બની જાય છે. જે ક્યારેક સ્વ-વ્યાધાતી પૂરવાર થાય છે. આથી અન્યજનોના સરાસરી વ્યક્તિત્વ પર દબાણ ન કરી બસે તેની વ્યક્તિએ કાળજી રાખવી પડે છે. આમ, વ્યક્તિએ પોતાના અરમાનો, આશાઓ, આકાંધાઓ, ઇચ્છાઓ બધું જ દબાવી દેવું પડે છે. આ રીતે વ્યક્તિની વિશિષ્ટતાનો ભોગ

દેવાય છે અને તે અન્યજનોમાની એક સર્વસાધારણ, સરાસરી વ્યક્તિ બની રહે છે. જેને પોતાનું કશું જ વિશિષ્ટત્વ હોતું નથી.

૭. અન્યજનોનો ગુણધર્મ છે વ્યક્તિનું વિશિષ્ટત્વ દૂર કરવું :

જો કોઈ વ્યક્તિ ભૂલથી પણ વિશિષ્ટત્વનો દાવો કરે તો તેનું ધોરણ નીચું ઉતારી અન્યવ્યક્તિઓના જેવી જ એક વ્યક્તિ બનાવી દેવી. એટલે કે તેનું વિશિષ્ટત્વ દૂર કરવું. આ અન્યજનોનો ગુણધર્મ છે. વ્યક્તિનું જે કાંઈ વિશિષ્ટત્વ હતું તે સૌ કોઈની સંપત્તિ બની રહે છે. એક વાર વ્યક્તિ સમૂહનો ભાગ બની જાય છે પછી તે એકાકીપણે કશું જ વિચારી શકતી નથી. પછી તેના માટે વિચારવાનું કાર્ય પણ અન્યજનો જ કરતા હોય છે. વ્યક્તિ બધા જેમ કરે તેમ કરે છે. બધા વિચારે તેમ વિચારે છે. આવું અન્યોનું વર્યસ્વ વ્યક્તિને તેની વ્યક્તિ તરીકેની વિશિષ્ટ જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરે છે. વ્યક્તિ પણ પોતાની જાતને સમૂહના તાબે કરીને વિશિષ્ટ જવાબદારીમાંથી મુક્ત થયાનો સંતોષ માગતો થઈ જાય છે એક વખત આમા તે ગોઠવાઈ જાય છે પછી સમૂહના ગુણોને જ વ્યક્ત કરે છે. જાગૃ કે પોતાને આત્મા જેવું કશું જ નથી. આ રીતે માનવસત એક ફકીકતલક્ષી બાબત બની રહે છે.

સમાપન :

આમ, અન્યજનો એક અસ્થિત્વલક્ષી વિધેય છે અને અસ્થિત્વલક્ષી વિધેય તરીકે તે વિધ્યોની સમગ્ર યાદીના પાયામાં પડેલો પૂર્વપ્રથમિક જ્યાલ છે. તે માનવસતના વિધાયક બંધારણ ઝૂપે પ્રગટ થતો જ્યાલ છે. માનવસતના ગુધર્મઝૂપે તે અનેક રીતે પ્રગટ થવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

અન્યજનોનો જ્યાલ એક અસ્પૃષ્ટ જ્યાલ છે. અન્યજનો જેવી કોઈ વ્યક્તિ ન હોવા છતાં તે એક ‘સૌથી વધુ વાસ્તવિક વ્યક્તિ’ છે. અન્યજનો ભલે નક્કર ફકીકતઝૂપે ન હોય તેથી તે નથી એમ આપગે કહી શકીએ નહીં. તેને રિક્તતા તરીકે પણ વાર્ણવી શકાય નહીં. તે અમૂક વ્યક્તિઓના સરવાળા બરાબર પણ નથી. અને છતાં અન્યજનોના જ્યાલની અસરોની ઉપેક્ષા પણ થઈ શકે તેમ નથી.

૯. ફૂડેગરની અસ્થિત્વલક્ષી મૃત્યુમીમાંસા

પાસ્તાવિક :

મૃત્યુ એ જીવનની એક કઠોર વાસ્તવિકતા છે. લોકો મૃત્યુથી ડરે છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, લોકોએ મૃત્યુ વિશે ક્યારેય વિચાર્યુ હોતું નથી. ક્યારેક સ્મશાનયાત્રા કે સ્મશાનઘરમાં બેઠા બેઠા જીવનની ક્ષાળભંગુરતાનું ભાન થઈ આવે, સ્મશાનવૈરાગ્ય પણ

ઉત્પન્ન થાય, પણ અસ્થિતવની નેકવિધ ચિંતાના બોજ હેઠળ કરી પાછા હતા તેવા ને તેવા જ. ક્યારેક વ્યક્તિ મૃત્યુ વિશેનું મૂર્ત વાસ્તવિક ચિંતન કરવાનું ટાળે છે કારણ કે તે મૃત્યુની કાલ્યનિક ભિષણતાથી ભાગવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ક્યારેક વ્યક્તિને પોતાનું મૃત્યુ થશે ત્યારે શું થશે એની કાલ્યના પણ મૃત્યુના અસ્થિતવલક્ષી ચિંતનથી દૂર ધકેલે છે. પરંતુ જેણે મૃત્યુ વિશે વાંચ્યુ- વિચાર્યુ છે તેમના માટે મૃત્યુ બિહામણું રહેનું નથી. દરેક સૃજોગોમાં મંત્યુ ભયપ્રદ રહેનું નથી, ક્યારેક આશિર્વાદરૂપ પણ હોય છે. તેથી મૃત્યુનું અસ્થિતવવાદી ચ્યૂતન અને અર્થઘટન જરૂરી બની રહે છે.

૧. માનવસતનું દિનંદિનપણું મૃત્યુ તરફનું પ્રયાણ :

માનવસત પણ કાળબદ્ધ છે. એટલે જે જન્મયુ છે તે વહેલું કે મોડું જવાનું જ છે. આ અર્થમાં જન્મ એ મૃત્યુ તરફના પ્રયાણની શુભ શરૂઆત ગણાવું જોઈએ.

મૃત્યુ ઉપર સામાન્ય માણસ ચિંતન કરતો નથી. માટે તે જન્મને આનંદનો દિવસ માને છે. આ દિવસને ઉત્સવના દિવસ તરીકે ઉજવવાનું કોઈ કારણ નથી. કેમ કે જન્મની ઘડી જાતકના અસ્થિતવની મર્યાદા આંકનાર ઘડી પણ છે. અસ્થિતવનું કાળબદ્ધતા રૂપે અર્થઘટન કરતાં આ પ્રસંગ આનંદ કરતા શોકનો પ્રસંગ બની રહેવાની સંભાવના છે. આથી કેટલાક ડાલ્યા લોકી જન્મ- મૃત્યુમાં આનંદ કે શોક ન કરવાનું કહે છે. મૃત્યુનો અંત એ પુનર્જન્મ હોય. અને જન્મનો અત એ મૃત્યુ હોય તો ફર્ષ-શોકનું કોઈ કારણ નથી.

એક અર્થમાં રોજુંદુ જીવન પણ મૃત્યુ તરફનું પ્રયાણ છે. પરંતુ વ્યક્તિ ભાવી ગર્ભિત શક્યતાઓથી સંદર્ભ અનભિજી છે. જીવનની આ યાત્રાની એક વખત શરૂઆત થયા પછી વ્યક્તિ ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે તે તેના અનિવાર્ય લક્ષ્યબિંદુ તરફ ધસડાતો જાય છે. આ પ્રક્રિયાને કોઈ રોકી શકે નહીં. જીવનના આ સત્યને પામી જનાર માણસના જીવનનો ચળકાટ ચાલ્યો જાય છે. તે તેનાથી સામાન્ય માણસની જેમ નિરાશ કે નિર્ઝસાહ થતો નથી. કારણ કે તે મૃત્યુને ભાવી શક્યતા રૂપે, અનિવાર્ય શક્યતારૂપે જુઓ છે. મૃત્યુ પ્રત્યે તેમની અસ્થિતવલક્ષી સભાનતા હોવાને કારણે તેઓ જાણે છે કે જે કાંઈ કરવાનું છે તે સવેળા આટોપી લેવાની ઉતાવળમાં હોય છે. તેમની મૃત્યુની અનિવાર્યતાનું ભાન પોતાની જવાબદારી અદા કરી લેવા ચિંતિત બનાવે છે.

મૃત્યુ એ જીવનની એક ઉડીને આંખે વળગે એવી વિશેષતા છે. જે ક્ષાળે આ વિશેષતાનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય કે તરત જ બીજુ બધી શક્યતાનો અંત આવી જાય છે.

૨. પ્રતિદિન મૃત્યુ-અભિમુખતાનું ભાન :

પ્રતિદિન મૃત્યુ અભિમુખતા રૂપે વાતાવરણમાં આવે તો પણ મૃત્યુનું બિહામણું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય અને જીવનનો આનંદ, ઉત્સાહ ચાલ્યા જાય. જીવી જવાની ઉતાવળ કરવી એટલે

ઉતાવળે મૃત્યુને ભેંટવું. જીવનનો સમાજિકપણે સાક્ષાત્કાર એટલે જ મૃત્યુ અથવા અસ્તિત્વનો આ જગતમાંથી અંત એવું જેમને ભાન થઈ જાય છે તેઓ જીવી જવાની ઉતાવળ ન કરે.

ચિંતનાત્મકપણે જીવનાર વ્યક્તિને અન્યના મૃત્યુ પરથી મૃત્યુનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. પોતે પણ એક દિવસ આ રીતે મૃત્યુ પામવાનો છે તે અંગેનો વિચાર કરે છે. બુદ્ધ તેનું સર્વશ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે. તેમને જીવનની દુઃખપૂર્ગતાનું તીવ્ર ભાન થયું. જો બુદ્ધના જેવું જ કોમળ હોય, તીવ્ર લાગણીશીલતા પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં હોય તો જીવન પ્રત્યેના મોહનું બાધ્યભવન થઈ જાય. જીવનનાં ગર્ભમાં છુપાયેલી નિઃસારતાનું ભાન થતું નથી. ત્યાં સુધી વ્યક્તિ અનધિકૃત જીવનમાં મદમસ્ત બની જીવે રાખે છે.

જ્યાં સુધી મૃત્યુ પામતી વ્યક્તિને જોનાર વ્યક્તિ સભાનપણે તેને જુએ નહીં ત્યાં સુધી તે મૃત્યુ અંગેની વિચારણા તરફ વળતી નથી. આ પણ અબુધ વ્યક્તિઓના જીવનની તાજગીનું એક રહસ્ય છે. આવી સભાનતાયુક્ત વ્યક્તિ જીવતાજીવ મૃત્યુનો અનુભવ કરે છે. તેના મનમાં મૃત્યુની અર્થગંભીરતા પેદા કરે છે. વસ્તુલક્ષીપણે જીવનાર અને અબુધ વ્યક્તિ સમાન રીતે જીવે છે. વસ્તુઓની જેમ રંગીનપણે જીવે છે. જ્યારે આત્મલક્ષીપણે કે સભાનપણે જીવનાર વ્યક્તિને જીવનના રંગોની નિઃસારતાનું ભાન થઈ ગયું હોય છે.

3. મરજીવા બનીને જીવવાનો રાણ :

આપણે મૃતકને જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને ખરેખર મૃત્યુનું દુઃખ હોતું નથી પણ મૃતકને ગુમાવવાનું દુઃખ હોય છે. આવા દુઃખનો અનુભવ આપણી અંદર મૃત્યુનો અનુભવ કરાવી શકે નહીં. મૃત્યુનો અનુભવ તો મૃતકને જ થાય છે. પરંતુતે મૃત્યુ પછી અનુભવને વર્ણવવા હ્યાત હોતો નથી. આપણે તો માત્ર મૃત્યુની કલ્યાના જ કરવની રહે છે.

વાસ્તવમાં મૃત્યુનો અનુભવ જેટલો ભયપ્રદ નથી તેટલો મૃત્યુ દ્વારા એક દિવસ આપણો પણ અંત આવવાનો છે એવો જ્યાલ વધારે ભયપ્રદ છે. તે આપણામાં ભય ઉત્પન્ન કરે છે. ઘરણી વખત એમ પણ બને કે વારંવાર પોતાની સમક્ષ મૃતકોને જીવાથી પછી તેને મૃત્યુ ભયપ્રદ લાગતું નથી. પાતાને સમજાઈ જાય છે કે આ દુનિયામાં વ્યક્તિ આવે છે ને જાય છે પણ દુનિયામાં કશોજ ફરક પડતો નથી. જો મૃત્યુનો અનુભવ એક જ વાર થવાનો હોય અને જો એક જ વ્યક્તિના આવવા કે જીવાથી આ જગતની રક્ષારમાં કશોજ ફરક ન પડવાનો હોય તો બાયલા બનીને જીવવા કરતાં બહાદુર બનીને – મરજીવા બનીને જીવવાનો રાણ જ જીવવા માટેનો યોગ્ય રાણ છે. મૃત્યુ એ જો જીવનની નિશ્ચિત વાસ્તવિકતા હોય તો નિરાશા પૂર્વક જીવવાને બદલે હસતાં હસતાં ઉત્સાહપૂર્વક ઉત્તમ અને સર્જનાત્મક કાર્યો કરતાં કરતાં શા માટે ન જીવવું ? મૃત્યુનો આજીવન બોજ ટસડવા કરતાં મૃત્યુ ઉત્તમ વ્યવસ્થા ગણાય. કેમ કે મરજીવા બની જીવનાર વ્યક્તિ મૃત્યુ સમયે પણ મૃત્યુને માણી જશે. એનામાં મૃત્યુ દુઃખની લાગણી ઉત્પન્ન કરી શકશે નહીં. તેમના માટે સર્જનાત્મકપણે કાંઈક કાર્યો કર્યો પછીના આનંદ અને સંતોષની ઘડી મૃત્યુ હશે. પોતાના કર્તવ્યોને બજાવી

જનારના કુટુંબીજનો માટે પણ દુઃખનું કારણ રહેતું નથી. તેમના દુશ્મનો કે વિરોધીઓ પણ તેના ગુગગાન કરે છે. તેમના કાર્યોની સુવાસ તેના આ જગતમાં ન હોવા છતાં ખોટ પૂરી કરે છે. આવી વ્યક્તિને જ મૃત્યુંજય કહેવાય છે. હેડેગરનું તત્ત્વજ્ઞાન મરજીવા કે મૃત્યુંજય બનીને જીવવાનો રાહ ચીધે છે.

સમાપન :

આમ, મૃત્યુ એ જીવનની એવી વાસ્તવિકતા છે કે જે આપણાથી એટલું બધું નજીક હોવા છતાં તેના પ્રત્યેની સમાનતા નથી હોતી. પરિણામે વ્યક્તિ મૃત્યુથી ભયભીત અને ચિંતિત બને છે. તે નિરાશાવાદી બની જાય છે જે યોગ્ય નથી. જન્મ જો આનંદનો વિષય હોય તો મૃત્યુ દુઃખનો વિષય કેવી રીતે ગણી શકાય ? આવી બેમુખી વાતોમાં આપણી અજ્ઞાનતા છે. મૃત્યુ પ્રત્યે સમાન બની જીવનનો રાહ પસંદ કરવો રહ્યો. અન્યથા જગતનો કે સ્વર્જનોનો આપણી સાથેનો સંબંધ કેવળ અંતિમ સંસ્કાર સુધીનો જ રહે છે. પછી વ્યક્તિ આ જગતમાં નથી એ હકીકિત પણ ધીરે ધીરે ભૂલાતી જાય છે. પરંતુ જે લોકોએ મૃત્યુને માણ્યું છે એવા મરજીવા બનીને જીવી જનાર વ્યક્તિઓ જગતમાં ન હોવા છતાં અમર બની જાય છે. ગાંધીજી, વિવેકાનંદ વગેરે તેના ઉદાહરણો છે જે ખરેખર મૃત્યુંજયી કહેવાય છે.

૮. “મૃત્યુંજય એટલે અધિકૃત જીવન” સ્પષ્ટ કરો.

પ્રાસ્તાવિક :

હાઈડેગર તેમની અસ્તિત્વલક્ષી મૃત્યુમીમાંસામાં બે પ્રકારના જીવનનો સ્પષ્ટ ભેદ પાડે છે. એક પ્રકારનું જીવન અભાનપણે જીવાતું જીવન છે. અન્યજનોની દોરવણીથી દોરવાતું જીવન છે. જેમાં મૃત્યુ અંગેની વિચારણા કરવામાં આવતી નથી. આવી વ્યક્તિ પોતાના અસ્તિત્વ વિષયક સમાનતા ધરાવતી નથી. તેથી તેથી તે વસ્તુલક્ષીપણે જીવતી વ્યક્તિ છે. જ્યારે સમાન વ્યક્તિ આત્મલક્ષીપણે અંતર્મુખ બની જીવન અંગે ગંભીરતાથી સુપરિચિત થઈ જીવ છે. તેને જીવનના રંગોની નિઃસારતાનું ભાન થઈ ગયું છે. મૃત્યુ પછી પણ તે વ્યક્તિ આ જગતમાં એટલી જ મહત્વની બની રહે છે. તે મૃત્યુંજય બની જાય છે. હાઈડેગર મરજીવા બનીને જીવવાનો રાહ ચીધે છે. એ અધિકૃત જીવન છે.

મૃત્યુનો અનુભવ :

મૃત્યુનો વાસ્તવિક અનુભવ આપણે જીવનમાં અનુભવતા નથી. આપણે તો માત્ર બીજાના મૃત્યુનો અનુભવ કરીશકીએ છીએ. આ અનુભવમાં આપણને દુઃખનો અનુભવ થાય છે. તે દુઃખ ખરેખરતો મૃત્યુનું દુઃખ નથી હોતું પણ મૃતક સાથેના લાંબા સંબંધનું દુઃખ હોય

છ. વળી મૃતાત્મા સાથનો કોઈ પણ રીતે સંપર્ક ન થઈ શકવાને કારણે દુઃખ અનુભવીએ છાએ. પરંતુ આ પ્રકારનું દુઃખ આપણને મૃત્યુનો વાસ્તવિક અનુગ્રહ કરાવી શકે નહીં.

વાસ્તવમાં મૃત્યુનો અનુભવ ભયપ્રદ નથી પણ પોતાનું મૃત્યુ થશે ત્યારે શું થશે એ ખ્યાલ ભયપ્રદ હોય છે. ક્યારેક એમ પણ બને કે પોતાની સમક્ષ વારંવાર વ્યક્તિઓને મરતા જોનાર માણસ મૃત્યુની ગંભીરતાથી એટલો બધા ટેવાઈ જાય છે કે પછી તેને મૃત્યુનો ભય રહેતો નથી. તે જાગે છે કે જગતમાં વ્યક્તિ આવે છે ને જાય છે પરંતુ જગત જેમ ચાલે છે તેમનું તેમ ચાલવાનું જ છે. જગતની ગતિમાં કોઈ ફરજ પડતો નથી. એક વ્યક્તિનું સ્થાન બીજુ વ્યક્તિ લે છે. બધાદુર માણસો આવું વિચારી ભય અનુભવતા નથી. કાયર માણસ જીવનમાં પ્રતિક્ષાણ મૃત્યુ અનુભવતો હોય છે.

મરજીવા બનીને જીવવું :

જીવનમાં જો મૃત્યુ એક જ વાર આવવાનું હોય, જો મૃત્યુથી જગતમાં કોઈ જ ફરજ પડવાનો ન હોય, એક વ્યક્તિનું સ્થાન અન્ય વ્યક્તિ લઈ શકતી હોય તો પછી બધાદુર બની જીવવું એ જ યોગ્ય રાહ છે. નિરાશ હૈયે જીવનનો બોજ વફન કરતાં કરતાં જીવવા કરતાં હસતા હસતા, ઉત્તમ કાર્યો કરતા કરતા, જીવનનો લખાવો લેતા લેતા ધબકારપૂર્ણ જુંદગી શા માટે ન જીવવી ? આ રીતે મરજીવા બની જુંદગી જીવનાર વ્યક્તિ મૃત્યુ સમયે પણ મૃત્યુને માણગી જશે, મૃત્યુ એનામાં દુઃખની લાગણી ઉત્પન્ન કરી શકશે નહીં. તેમને મન મૃત્યુ એ કંઈક સર્જનાત્મક કર્યો પછીની સંતોષ અને આનંદની ઘડી છે. તેને આનંદપૂર્વક માણવી રહી, ઉજવવી રહી એવું તે વ્યક્તિ અનુભવશે.

કાળ પણ નિઃસંહાય બને તેવું જીવન :

મૃત્યુ સમયે અનુભવાતી 'ઈતિ કર્તવ્યતા'ની લાગણીને કારણે વ્યક્તિને પોતાનું મૃત્યુ શોકનું કારણ લાગતું નથી. તેમજ તેમના સ્વજનો માટે પણ કોઈ દુઃખનું કારણ રહેતું નથી. જે વ્યક્તિ બધાદુરીપૂર્વક, સ્વમાનપૂર્વક, સત્યપૂર્ણ રીતે જીવન જીવે છે તે વ્યક્તિને જીવન જીવવા માટેનો શોક કરવાનો હોય જ નહીં. જે વ્યક્તિના દુશ્મનો અને વિરોધીઓ પણ ગુણગાન કરતા હોય એવું જીવન જીવી જાય છે તેના માટે શોક કરવાનું કાઈ કારણ રહેતું નથી. તેમની ગેરધાજરીમાં પણ તેનું અસ્તિત્વ તેના કાર્યની સુવાસદૂપે, સંસ્મરણદૂપે કાયમ રહે છે. શ્રેષ્ઠ સાહિન્યકારો, કવિઓ, વૈજ્ઞાનિકો, સામાજિક સુધારકો પોતાનું સ્થાન કાયમ કરીજતા હોય છે. ઈતિહાસના પાના પર તેનું નામ કંડારાઈ જાય છે. કાળની સત્તા પણ તેને મૂંસી શકતી નથી. આ રીતે કાળ પણ નિઃસંહાય બની જાય એવું જીવન એટલે જ મૃત્યુંજ્ય વ્યક્તિનું જીવન.

મૃત્યુને સમજવાની કસોટી સ્વાનુભવ :

મૃત્યુ એ એક માત્ર એવો અનુભવ છે કે જે વ્યક્તિએ પોતે જ અનુભવ કરવો પડે છે. એક વ્યક્તિના મૃત્યુનો અનુભવ અન્ય પ્રતિનિધિદૂપ વ્યક્તિ કરી શકે નહીં. એ તો મરનાર

વ્યક્તિ જ અનુમતી શકે. તેમ જ મરવાનું કામ બીજુ કોઈ વ્યક્તિને સોંપી શકાય નહીં. વ્યક્તિએ પોતાના વ્યક્તિત્વની સમાચિદ રૂપે જ મૃત્યુને અનુમવવાનું હોય છે.

મૃત્યુની અવિરત પ્રક્રિયા :

જેવી રીતે ઈળના પરિપક્વ બનવા તરફની પ્રક્રિયા અવિરતપણે ચાલે છે, તેને અટકાવી શકાય નહીં, તેવી જ રીતે મત્યુ તરફનું અવિરત અને અનિવાર્ય પ્રયાગની પ્રક્રિયાને અટકાવી કે મુલતવી રાખી શકાય નહીં. મત્યુ એ બંધારણના ઘટકની ચરમ કક્ષા છે. વ્યક્તિ જે ક્ષાળે અસ્તિત્વમાં આવે છે તે ક્ષાળથી જ મત્યુ તરફના પ્રયાગની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ જાય છે. મત્યુ એ પરિપક્વતાનો એક એવો અનુમવ કે ક્ષાળ છે જે કોઈ પણ અવસ્થાએ અનુમવાતા હોય છે.

જ્યાં જ્યાં જીવન છે ત્યાં ત્યાં મત્યુ છે :

જીવન અને મત્યુ પરસ્પર અભિનન્ધપણે સંકળાયેલા હોવાથી જ્યાં જ્યાં જીવન હોવાની શક્યતા છે ત્યાં ત્યાં મત્યુ હોવાની શક્યતા પણ રહેલી છે. આવા વ્યાપ અર્થમાં પણીઓ, વનસ્પતિ અને નિર્જીવ સૂચિદ્વારા પણ જીવન વગરની તો નથી જ. અહીં સજીવ અને નિર્જીવ વચ્ચેનો મેદ કેવી રીતે પાડવો ? એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયા વગર રહેતો નથી. તેના જવાબમાં કંઈ શકાય કે સમકાલીન મૌતિકશાસ્ત્ર અને જીવવિજ્ઞાનમાં થયેલા સંશોધનોએ લગભગ તેમની વચ્ચેની મેદરેખા ભૂસીનાંખી છે. સજીવ અને નિર્જીવ વચ્ચેનો મેદ ગુણાત્મક મેદ નથી પણ પરિમાળાત્મક મેદ હોવાનું સિદ્ધ થતું જાય છે. કારણ કે બન્નેના મૂળમૂત્ત ઘટકો પરમાણુઓ સરખું જટિલ બંધારણ ધરાવતા હોવાનું જગ્યાયું છે. તેમની વચ્ચેનો મહત્વનો મેદ ‘લાગણીતત્વ’નો માનવામાં આવે છે. પરંતુ જો ‘લાગણી’નો અર્થ ‘વાતાવરણની પ્રતિક્રિયા’ એવો કરવામાં આવે તો સજીવ અને નિર્જીવ સાચિનો મેદ માત્ર વ્યાવશારિક બની જાય છે. તાત્ત્વિક મેદ રહેતો નથી. આ અર્થમાં મત્યુનો અનુમવ એ સમસ્ત સૂચિવ્યાપી કે અસ્તિત્વલક્ષી છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

મત્યુ એ જીવનનું રૂપાંતર છે :

અસ્તિત્વલક્ષી મત્યુમીમાંસાની દ્રષ્ટિએ અસ્તિત્વમાં જ કાંઈ છે તે કંઈ મત્યુ પામતુ જ નથી. ભગવદ્ગીતા પણ nasto iv'te™wavo nawavo iv'te st: દ્વારા આ જ હકીકતનું સૂચન કરે છે. મૌતિકશાસ્ત્ર પણ ‘દ્રવ્યનો કંઈ ક્ષય થતો નથી’ એમ સ્વીકારીને ચાલે છે. જીવવિજ્ઞાન અનુસાર જીવન કાયમી છે, ભલે પણી ઉત્કાંતિના ફિઝિક વિકાસમાં એના રૂપાંતરો થયા કરે. એવી જ રીતે જેમણે મત્યુને સ્થળાંતર કે રૂપાંતરરૂપે જોયું કે અનુમવ્યું છે એવા કાંત દાટાઓની દ્રષ્ટિએ મત્યુ અલ્ફિવિરામ સિવાય બીજું કશું જ વધારે મહત્વ ધરાવતું નથી. મત્યુનું રહસ્ય ન પામનાર જ મત્યુ માટે શોક કરે, પરંતુ મત્યુનું રહસ્ય અનુમવનારને મન મત્યુનો પ્રસંગ આહલાદક લાગે છે. જૂનું વસ્ત્ર ત્યાગી નવું વસ્ત્ર ધારણ કરનાર કંઈ

ખોટનો ધંધો કરનાર કહેવાય ? આ દ્વિષ્ટએ વિચારીએ તો મરનાર જે ગુમાવે છે તેના કરતાં નવા જન્મ દ્વારા નવા જીવન દ્વારા અનેકગણું વધારે મેળવે છે.

સમાપન :

હાઈડરનું મૃત્યુનું પૃથક્કરણ અને ચિંતન આ જગત પૂરતું જ મર્યાદિત છે. તેઓ મરુણ પક્ષીના જીવન, અમરતા કે અન્ય જગતનાં અસ્તિત્વનાં સંબંધમાં કશું જ કહેતા નથી. તેઓ મૃત્યુના તત્ત્વવિજ્ઞાનમાં ઉત્તરવાનું પસંદ કરતા નથી કે મૃત્યુને અનિષ્ટ તરીકે સ્વીકારતા નથી. તેમને મન અશક્યની શક્યતા એટલે મૃત્યુ, જીવનનો અંત. મૃત્યુ એટલે આ જગતમાં ન હોવું. માનવનું આ જગતમાં આગમન ‘તેના આ જગતમાં ન હોવાની’ શક્યતા તરફનો પ્રક્ષેપ છે, તેને મૃત્યુને આધિન કરવામાં આવ્યો છે, મૃત્યુલોકમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યો છે એવું એને ભાન કરાવવાનો પ્રસંગ એટલે મૃત્યુ. ઉપર વર્ણિતું છે તેમ મૃત્યુ વિષયક સમાનતાનો અભાવ વ્યક્તિને અનાધિકૃત જીવન જીવવા પેરે છે. પરંતુ મૃત્યુ અંગેની સાચા સમજણ ધરાવનાર અનાધિકૃત જીવવાનું પસંદ કરી શકે જ નહીં.

E. હાઈડરની જ્ઞાનમીમાંસા

પ્રાસ્તાવિક :

હાઈડરના તત્ત્વચિંતનમાં ‘માનવ-સત’નો તત્ત્વમીમાંસકીય ખ્યાલ કેન્દ્રસ્થાને છે. સત્તાના જ્ઞાનની પ્રાપ્તીનો માર્ગ અસ્તિત્વલક્ષી પૃથક્કરણ પદ્ધતિ છે. જ્ઞાતાના જ્ઞાતૃત્વરૂપે ‘માનવ-સત’ માનવની સત્તા છે. તે એક એવો જીવંત પદાર્થ છે કે જેનું સત વિવાદક્ષમતા અથવા વિચાર-વિનીમય-ક્ષમતા દ્વારા નિશ્ચિત થયેલું હોય છે. આ ક્ષમતા જ તેના બંધારણને સમજવાની ચાવી છે.

માનવસત (Dasein)ના અસ્તિત્વલક્ષી પૃથક્કરણ દ્વારા સત્તાના બે પ્રકારના ગુણધર્મો પ્રગટ થાય છે. જેમાં ‘અસ્તિત્વવિધ્યો’ (Existentialia) કે જે જ્ઞાતા દ્વારા પ્રગટ થતા સત્તાના ગુણધર્મો છે. જ્યારે ‘વિધ્યો’(Categories) અન્ય જ્ઞેય પદાર્થો દ્વારા વ્યક્ત થતા સત્તાના ગુણધર્મો છે. પરંતુ હાઈડર આ બાબત અંગે આગળ વધતા નથી. તેમને મન ‘સત્તાનું સ્પષ્ટિકરણ’ અને તેની મર્યાદા નક્કી કરવાનું કાર્ય મહત્વનું છે.

જ્ઞાનમીમાંસા :

હાઈડેગર માને છે કે, માનવ-સતતના અસ્તિત્વલક્ષી પૃથક્કરણ માટે જ્ઞાન એ એક સ્વીકાર્ય માર્ગ છે. તેઓ ‘જગતમાંના પદાર્થો’ ને જ સતતા તરીકે ઓળખાવે છે. તેનું જ્ઞાન એકમાત્ર માનવસતતા દ્વારા જ થઈ શકે છે. જો કે માનવ-સતતા એ પણ જગતમાંની જ એક સતતા છે. માનવ-સતતા ‘ચિંતા’ રૂપે પ્રથમિકપુરુષે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેના ત્રણ સ્તરો છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. માણસની તે પોતે શું બનવાનો છે તેને લગતી ચિંતા :

આ પ્રકારની ચિંતા માણસના ભવિષ્ય સાથે સંકળાયેલી છે. કારણ કે અસ્તિત્વ એટલે જ એક પ્રકારની આત્મપ્રતારણા, ભવિષ્ય તરફનો પ્રક્ષેપ. ભવિષ્યને લગતી ચિંતા માણસને સતત ધેરે છે. પોતે શું થવા માગે છે અથવા ભવિષ્યમાં શું થશે? આ પ્રશ્ન સૌથી મહત્વનો હોય છે. તેથી તે સતત સંરક્ષણની શોધમાં ભટક્યા કરે છે. સંરક્ષણના અભાવમાં અસંરક્ષિત હોવાનો ભય અનુભવે છે.

૨. માણસ પોતાની જાતને આ જગતમાં ઝેંકાયેલો જુએ છે. તેને લગતી ચિંતા :

બીજા પ્રકારની ચિંતા એ તેના ભૂતકાળને લગતી ચિંતા છે.

૩. અન્યજનો અને વસ્તુઓને લગતી ચિંતા :

માણસ આ જગતમાં ઝેંકાયા પણી અન્ય માણસો અને વસ્તુઓથી ઘેરાયેલો છે તેને લગતી ચિંતા. આ પ્રકારની ચિંતા એ તેના વર્તમાનને સ્પર્શી છે.

૧૦. માર્ટીન હાઈડેગરનો જીવન પરિચય

પ્રાસ્તાવિક :

માર્ટીન હાઈડેગરનો જન્મ ૧૮૮૯ના સપ્ટેમ્બરની ૨૭ મી તારીખે દક્ષિણ પશ્ચિમ જર્મનીના બદન વિભાગના મેસ્કર્ચર ગામમાં થયો હતો. કેથોલિક સંપ્રદાયના અનુયાયી એવા કુટુંબનાં ધાર્મિક સંસ્કારો વારસામાં મળ્યા હતા. તેઓ કેથોલિક ઈશ્વરવિદ્યાનો આભ્યાસ કરતા કરતા ઈશ્વરવિદ્યાનાં ઉપાસક બની જાય છે.

અભ્યાસ :

હેડેગર હાઈડ્કુલનું શિક્ષણ પૂર્ણ કરી બેસ્પોની ફેઈલબર્ગ યુનિવર્સિટીમાં કેથોલિક ઈશ્વરવિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે. ઈ.સ. ૧૯૧૪ માં ‘The Theory of Judgement in Psychologism’ પર Ph.D. કરે છે. ત્યાર પણી બીજા જ વર્ષે યુનિવર્સિટીના વ્યાખ્યાતા બને છે. ઈ.સ. ૧૯૧૦ માં હેડેગરને એડમન્ડ હસલ્ના તત્ત્વજ્ઞાન પર યોજાયેલ પરિસંવાદમાં

આગવાની લેવાની તક મળી. મૌલિક તાત્ત્વિક વિચારણા કરવાનો ગુગુ તેમની વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ ઝાડકવા લાગ્યો હતો. ૧૯૨૦ માં હસર્લેના માર્ગદર્શન હેઠળ સંશોધન કાર્ય કરી રહ્યા હતા ત્યારે હસર્લ નોંધે છે તેમ હેડેગર મુજટપાણે સ્વતંત્ર વિચારધારા તરફ આગળ વધી રહ્યા હતા. તેમાંથી તેમનું ‘બીજું એન્ડ ટાઇમ’ પ્રગટ થતાની સાથે જ જર્મન ભાષાના પ્રમુખ તત્ત્વચિંતકોના નેતા તરીકેનું સ્થાન નિશ્ચિત થઈચૂક્યું હતું.

કાર્ય :

૧૯૨૩ માં હેડેગરને નૂતનકાન્ટવાદી કેદ, માર્ગદર્શિમાં પોકેસર તરીકેની નિમણુક મળી. ૧૯૨૭ માં તેમનું તેમનું જગપસિદ્ધ Being and Time પુસ્તક પ્રગટ થયું. ૧૯૨૮ માં ફેલબર્ગ યુનિવર્સિટીમાં હસર્લના સ્થાને નિમણુક થઈ. અણી તેમણે આપેલા વ્યાખ્યાનો ‘What in Metaphysics ?’ શિર્ષક હેઠળ પ્રકાશિત થયાં. તેમાં ૨જી થતો ‘Nothing’ નો ખ્યાલ ખૂબ જ ટીકાપાત્ર બને છે. ૧૯૨૮ માં જ તેમણે બીજું પુસ્તક ‘Kant and the Problem of Metaphysics’ પ્રગટ કર્યું. ૧૯૪૩ માં તેમણે ‘On the Nature of Truth’ પ્રગટ કર્યું. જેમાં બહુચર્ચિત ‘Nothing’ ને સ્થાને ‘Being’ પર ભાર મૂક્યો.

હેડેગર જ્યારે ફેલબર્ગ યુનિવર્સિટીના રેક્ટર તરીકે ચુંટાયા ત્યારે જર્મનીમાં નાજીવાદી અને રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી હિટલરની સત્તા સ્થપાદ ચુકી હતી.

હેડેગર એક સ્વતંત્ર ચિંતકની ખ્યાતી પ્રાપ્ત કરીચૂક્યા હતા. હવે તેમના જર્મન ભાષામાં લખાયેલા પુસ્તકી ચુરોપની અન્ય ભાષામાં ભાષાંતરિત થવા લાગ્યા.

વૈગારિક ઉષ્માગણું :

એડમન્ડ હસર્લ હેડેગરના માર્ગદર્શક હોવાને કારણે સ્વામાવિક રીતે જ શરૂઆતમાં તર્કશાસ્ત્રમાં મનોવૈજ્ઞાનિક ખ્યાલોથી હેડેગર પ્રમાવિત થાય છે. પરંતુ આ પ્રમાવ લાંબો સમય ટક્યો નથી. સ્કોટસ, કાન્ટ અને બ્રેન્ટનો જેવા ચિંતકોના અભ્યાસને કારણે તેઓ દૃશ્યરવિદ્યાની ગાઢ અસરમાંથી મુજટ થાય છે. તેમ છતાં હેડેગર માનતા હતાં કે તેઓએ ‘કટેગરીઝ’ની પૂરેપૂરી અને સાચી યાદી આપી નથી. વળી તેઓ એમ પણ માનતા હતાં કે કટેગરીઝમાં ‘અસ્તિત્વ’નો સમાવેશ કર્યો નથી. પછીથી તેમણે ચિંતા, સમજશક્તિ, મનોભૂમિકા, પ્રક્ષેપ વગેરે જેવા વ્યાપક ખ્યાલો (કટેગરીઝ) તરીકે સ્વીકાર્ય અને સમજાવ્યા છે. આ જગત સાથે સતત સંપર્કમાં રહેલા માણસ તરીકે હેડેગરનો ડાક્ઝાઈનનો માનવસત (ખ્યાલ તેમના સંપૂર્ણ મૌલિક ચિંતનનું પરિણામ છે).

બીજું બાજુ હેડેગરનો ડાક્ઝાઈનનો ખ્યાલ સાત્રના ચૈતન્યના ખ્યાલની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. જેમ માનવસત ક્યારેય જગતવિષેષાં બનતું જ નથી તેમ સાત્ર પણ જરૂરાવે છે કે ચૈતન્ય ‘કાંઈક બીજું’ એટલે કે ચૈતન્ય ન હોય તે અથવા વસ્તુરૂપ બનવા પ્રેરાયેલું હોય છે. આત્મ-ચૈતન્યરૂપ બનવા માટે વસ્તુરૂપ ચૈતન્યે અ-વસ્તુરૂપ (No thing) બનવું રહ્યું.

હકીકતમાં જે ક્યારેય શક્ય નથી. આથી સાત્ર હસર્લના ‘પારગામી અહં’ ના ખ્યાલને કપોળકલ્યિત માની હસર્લના આમાસવાદનું જોડાગ હેઠગરના સત્તાશાસ્ત્ર સાથે કરવા પ્રેરાય છે. સાત્ર હેઠગરનો જાહેર ઋગસ્વીકાર કરે છે.

કોઈ પાગ મહાન માણસના જીવન પર રાજકીય સત્તાનો પડણાયો ન પડ્યો હોય તો તે અપવાદ ગાળી શકાય. હેઠગર પર પાગ શાસકવર્ગનું દબાગ વધતું જતું હતું. શાસકવર્ગના વિચારો સાથે સહમત ન થનારને રાજુનામું આપવ પડતું હતું. પરંતુ રેક્ટર તરીકેના હેઠગરના પ્રથમ ભાષણમાં જ તેમણે યુનિવર્સિટીની સ્વાયત્તતાની વાત શાસકોને સંભળાવી દીધી. જો કે આખરેતો તેઓ નાજીઓના પક્ષમાં જોડાયા અને કાયમી સત્ત્ય રહ્યા. એમ કરવું એ યુનિવર્સિટીના હિતમાં પણ હતું. સાથે સાથે તેમણે શરત મૂકી કે જ્યાં સુધી પાતે રેક્ટર તરીકે રહેશે ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી પક્ષ સાથે કોઈ અંગત નિરભત રહેશે નહીં અને પક્ષના કોઈ પાગ આદેશને તાલે થશે નહીં. ખરેખર હેઠગરે જ્યાં સુધી રેક્ટર તરીકે રહ્યા ત્યાં સુધી ક્યારેય તેમણે નાજીઓના વિચારોનું સમર્થન કર્યું નથી. નાજીઓના વિરોધ વચ્ચે આખરે હેઠગરે ૧૯૪૪ માં રેક્ટર પદેથી રાજુનામું આપ્યું. જો કે ત્યાર પછી પાગ નાજીઓના હુમલાઓ તો ચાલુ જ રહ્યા.

૧૯૪૫ માં હેઠગરના ભૂતકાળ વિશે સંશોધન કરવા માટે નિમાયેલી ટ્રિબ્યુનલે તેમનું વર્ગીકર ‘નાજી-પરસ્ત અને તેથી ઓછા ગુન્હેગાર’ તરીકે કર્યું. પરિગ્રામે અધ્યાપક તરીકેના તેમના વ્યાવસાયિક હક્કોને નિવૃત થયા ત્યાં સુધી ચાલુ રાખવામાં આવ્યા.

તત્ત્વિક સમસ્યા :

સમકાળીન ચિંતકોમાં વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની પદ્ધતિનો જબરદસ્ત પ્રભાવ અને તત્ત્વવિજ્ઞાન (Metaphysics) પ્રત્યેનો વિરોધ જગજાહેર હતો. હેઠગરે તત્ત્વવિજ્ઞાનના વિરોધી જમાના સામે બગાવતનો જંડો ફરકાવી ફાંતિકારી તત્ત્વચિંતનની ઉદ્ઘોષણા કરી. તેઓ માનતા હતા કે બધું જ તત્ત્વવિજ્ઞાન તત્ત્વવિજ્ઞાન છે. માનવચૈતના સાથે સંકળાયેલા પ્રયાના પ્રશ્નો વિજ્ઞાન ઉકેલી શકે નહીં, Being નો પ્રશ્ન નવેસરથી વિચારવો જોઈએ, તત્ત્વવિજ્ઞાનની શિસ્ત શીખવી જોઈએ. વિજ્ઞાનો આપગ્રા સેવકો બની શકે સ્વામી નહીં. આપગ્રા પર સ્વામીત્વ તો માત્ર તત્ત્વવિજ્ઞાનનું જ હોઈ શકે.

જીમ હેગલ માનતા હતા કે તત્ત્વવિજ્ઞાન એ અસુખી ચેતના (unhappy consciousness) નું સર્જન છે તેમ હાઈદેગર પાગ માને છે કે “યુનિવર્સિટીના ભાડુતી તત્ત્વચિંતકો નહીં સમજી શકે કે તત્ત્વચિંતન એક ઘરેલું ગલાનીનું સર્જન છે.” જાતી બીઈગથી ઊલટી દિશામાં ઘકેલાતા હોવાને લીધે લોકો કદી ક્યાંય સ્થિર થઈ શકતા નથી, કશાથી સંતુષ્ટ થઈ શકતા નથી. બીઈગ તરફ પાછા વળવું એ જ એકમાત્ર અધિકૃત રાહ છે. બીઈગ એ આપગ્રા પૃષ્ઠભૂમિ છે જેના વિશે આપગ્રા સતત પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા કરીએ છીએ.

બીજું આપણા સંશોધનનો મુખ્ય પ્રશ્ન રહ્યો છે. બીજુંનો પ્રશ્ન માત્ર તત્વજ્ઞાનમાં જ ચર્ચાય છે. આથી તત્ત્વચિંતન આપણા માટે અનિવાર્ય બની જાય છે. આપણામાં બીજુંની પ્રાપ્તિ માટેના અસંતોષને વેગ આપવો જોઈએ. આપણી એકલતા, નિઃસહાયતા અને સાંતતા દ્વારા આપણા સમગ્ર વ્યક્તિત્વનું ઢ્ર્યાંતર ન કરીએ ત્યાં સુધી સાચા અર્થમાં માનવ બની શકીએ નહીં.

હેડેગરનું તત્ત્વચિંતન માનવતા તરફ પાછા વળવાનું, સાચા અર્થમાં બુદ્ધિજીવી પ્રાણી બનવાનું અને માનવીય મૂલ્યોની પૂનઃ સ્થાપના કરવાનું એલાન કરે છે. વિજ્ઞાન આપણને વસ્તુલક્ષીતા તરફ દોરી જાય છે. વિજ્ઞાનની દોરવાળી હેઠળ આપણે અંધ બની સત્તા (being) ના પ્રશ્નો અંગે વિચારવાનું ભૂલી જ ગયા છીએ. તેમણે ૨૪ કરેલ માનવસત માત્ર અમૂર્ત નથી. એમનો માનવ ભૂતકાળના માનવીની જેમ, જગતથી વિમૂખ બની પોતાની અમૂર્ત કે શૂન્ય, વસ્તુશૂન્ય ચેતના પર ચિંતન કરતો ભાગેડુ માનવ નથી. તે જગતના સતત સંપર્કમાં રહી પ્રતિક્રિયાઓ કરતુ માનવસત છે. ભૂતકાળનો માનવ ઈશ્વરાશ્રિત, પરાધીન, નિઃસહાય અને એકાકી હતો જ્યારે હેડેગરનો માનવ સ્વાતંત્ર્યપૂર્ણ, સર્જનશીલ, સ્વાયત્ત, શક્યતાપૂર્ણ અને અન્ય વ્યક્તિઓ તથા વસ્તુઓથી સભર છે. હેડેગરનો માનવ ઈશ્વરની ગેરહાજરીમાં જગતનાં સારા કે નરસા સંચાલનની જવાબદારી સ્વીકારતો જવાબદાર માનવ છે. તે જવાબદારીનો ટોપલો ઈશ્વરને માથે મૂકીને બેજવાબદાર બનતો નથી. હેડેગર માને છે કે સાચું ઈશ્વરત્વ વસ્તુગતમાં નહીં પણ પોતાની સત્તા (Being) માં જ પડેલું હોય છે. સત્તાનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યા વગર આત્મપ્રતિષ્ઠિત એવા જગતના પ્રશ્નો ઉકેલી શકાય તેમ નથી. તેમ છતાં તેમણે વાર્ગવેલી જગતની સતતા આત્મલક્ષી (Subjective) બની રહેતી નથી. કેમ કે આત્મતત્ત્વ વગરનો જગતનો જ્યાલ પોકળ છે. તેમ જગત વગરનો અત્મતત્ત્વનો જ્યાલ પણ પોકળ છે. તે બન્ને પરસ્પરાધિન છે.

નિસર્ગવાદીઓ માનવને પણ અન્ય પ્રાણીઓની જેમ એક પ્રાણી માને છે. હેડેગર તેનો વિરોધ કરતા કહે છે કે, માનવને એક પ્રાણી માનવા જતા તે જગતનો એક ભાગ બની જાય છે. વાસ્તવમાં અન્ય પ્રાણીઓની સતતા નિસર્ગ જગતથી નિયંત્રિત હોય છે જ્યારે માનવની સતતા નિસર્ગ નિયંત્રિત હોવા ઉપરાંત તે જગત વિષયક, નિસર્ગ વિષયક, પોતાની સત્તા વિષયક પ્રશ્નો ઉઠાવવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. માનવસત મુક્ત સર્જન સ્વાતંત્ર્ય ધરાવે છે અને પ્રશ્નાથ્રૂપ (problematic) છે. આ રીતે માનવસત અન્ય પ્રાણીઓથી તિમ્ના, આત્મનિર્ભર, સ્વાતંત્ર્યપૂર્ણ અને સ્વનિયંત્રિત સત બની રહે છે. હેડેગરના તત્ત્વજ્ઞાનમાં માનવસત (Dagein) કેન્દ્રવર્તી તત્ત્વ છે. જેનું દ્રશ્યાનુભવવાદી પદ્ધતિથી પૃથક્કરણ કરી માનવને અધિકૃત જીવનરાહ દર્શાવનારું અને મૃત્યુજ્યો બનવાનું માર્ગદર્શન પુરું પાડે છે.

અસ્તિત્વની અનિવાર્યતા રૂપે મૃત્યુનું ચિંતન કરતાં કરતાં રૂપ, મે ૧૯૭૬ ના રોજ ૮૯ વર્ષની વિદેશી હેડેગરને આપણી વચ્ચેથી મૃત્યુ દોરી ગયું. ક્ષાદેઢે તેઓ ભવે આપણી વચ્ચે

નથી પરંતુ અક્ષરદેણે આજે પણ મરજુવા બની મૃત્યુંજીવી જીવન બનાવવાની પ્રેરણા પુરી પાડી રહ્યા છે.

૧૧. અસ્તિત્વ અંગેની સમસ્યા

પ્રાસ્તાવિક :

અસ્તિત્વ એટલે શું ? અને અસ્તિત્વ અંગે આપણે શું સમજુએ છીએ ? એવા પ્રશ્નો ઉઠાવીને હેઠળ પોતાના ‘બીંદુગ એન્ડ ટાઈમ’ પુસ્તકની શરૂઆત કરે છે. ખરેખર સત, સત્તા કે અસ્તિત્વ શબ્દનો આપણે પ્રયોગ કરતા હોવા છતાં તે શબ્દના અર્થ અંગે પૂરા સ્પષ્ટ હોતા નથી. આથી હેઠળને લાગે છે કે, આપણા નવા જમાના અનુસાર તેનો અર્થ સ્પષ્ટ થવો જોઈએ અને આપણી તે અંગેની જે કાંઈ સમજ હોય તેની શક્ય મર્યાદાઓ આંકવી જોઈએ.

તત્ત્વજ્ઞાનમાં સત કે સત્તાની સમસ્યા સાવ નવી નથી. પ્રેટો અને એરિસ્ટોટલના ચિંતનમાં તેના અર્થઘટન અને સમસ્યાને ઉકેલવાના પ્રયત્નોથી શરૂ કરી, છુક હેગલ સુધીના ચિંતકો દ્વારા થતા રહ્યા છે. માત્ર સમકાળીન ચિંતકોમાંના કેટલાક ચિંતકો જે તત્ત્વજ્ઞાનની સમસ્યાઓ પ્રત્યે અવગાણનાનું વલાગ ધરાવે છે. પરંતુ હેઠળ અનુસાર તેઓ પણ જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે તે તત્ત્વજ્ઞાનની જે પ્રવૃત્તિનો એક ભાગ છે. તત્ત્વજ્ઞાન વિરોધીઓ તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી તત્ત્વજ્ઞાનને દૂર કરવાનું ધારતા હતા તે પણ અશક્ય હોવાનું સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે. એક હકીકત ચોક્કસ છે કે વિધાયક રીતે કે નિષેધક રીતે ચિંતકો તત્ત્વજ્ઞાનની સમસ્યા અંગે ચિંતન કરવાથી દૂર જઈ શક્યા નથી. સત કે સત્તાનો પ્રશ્ન હેઠળના ચિંતનમાં ‘અસ્તિત્વ’નું સ્વરૂપ ધારણ કરી નવા યુગમાં નવા અર્થઘટન સાથે આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે.

સત્તા કે અસ્તિત્વની સમસ્યા અને અર્થઘટન :

તાર્કિક વિધાયકતાવાદી વિટગેન્સ્ટાઇનના અનુયાયીઓએ તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી તત્ત્વજ્ઞાનને દૂર કરવાના પ્રયાસો કર્યો. તેમની માન્યતા હતી કે સત, સત્તા કે અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન એક આભાસી પ્રશ્ન છે. તેથી તેના પ્રત્યે ગંભીરતા સેવવાની જરૂર નથી.

સત કે સત્તા એ વ્યાપક અને સાવીત્રિક પદ છે. જે વ્યાપક અને સાવીત્રિક હોય તેના દ્વારા મૂર્ત વસ્તુનો નિર્દેશ થતો નથી અને જ્ઞાન થવા માટે મૂર્ત અને ઈન્દ્રિયગોચર પદાર્થો કે વસ્તુઓ હોવા રહી છે.

જે ઇન્ડ્રિય ગોચર ન હોય તેની સમસ્યાને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરવો એ અંધારા ઉકેલવા જેવી નિરર્થક પ્રવૃત્તિ છે યા બૌદ્ધિક અસપણ્ટતામાં આનંદ માગવા જેવી પ્રવૃત્તિ છે.

સત્તા કે અસ્તિત્વની વ્યાખ્યા બાંધી શકાય તેમ નથી. અથા તે અંગેની બૌદ્ધિક સ્પષ્ટતા પણ શક્ય નથી. તેના પ્રત્યે મૌન સેવવું એ જ ઉત્તમ છે.

તાર્કિક વિધાયકતાવાદીઓની ઉપરોક્ત દલીલો એક રીતે તત્ત્વવિજ્ઞાનનું જ સમર્થન કરે છે એમ કષ્ટી પ્રા. જ્હોન વિજફે તેની આકરી ટીકા કરી છે. તેઓ જગ્યાવે છે કે, વિધાયકતાવાદીઓ જાણ્યે-અજાણ્યે તત્ત્વવિજ્ઞાનને જ ભેટી રદ્દી રહ્યા છે. અસ્તિત્વની સમસ્યાનું સ્વરૂપ વિધાયક હોય કે નિષેધક તેની સાથે અહીં બહુ સંબંધ નથી. પણ જે તત્ત્વવિજ્ઞાનરૂપી પૃષ્ઠમૂળિ પર હેઠળ ચિંતન ઊગી નીકળે છે તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ જાગ્રવું જરૂરી છે.

૧. ‘સત્તા કે અસ્તિત્વ’ એક વ્યાપક પદ છે.

‘સત્તા કે અસ્તિત્વ’ (Being) એક એવું સાર્વત્રિક પદ છે કે ખ્યાલ છે કે જેનો કોઈ પણ વસ્તુ કે પદાર્થનાં જ્ઞાનમાં સમાવેશ થઈ જતો હોવાથી સત્તા અંગેનો વિશિષ્ટ પ્રશ્ન ઊભો કરવો અપ્રસ્તુત છે.

એ સાચ્યું છે કે સત્તા કે અસ્તિત્વ એ એક વ્યાપક કે સાર્વત્રિક પદ છે. પરંતુ સત્તાની સાર્વત્રિકતા કોઈ પણ વ્યાપક જાતિ કે વર્ગની સાર્વત્રિકતાથી પર છે. એરિસ્ટોટલ જગ્યાવે છે તેમ સત્તા બધા વર્ગો કે વ્યાપક જાતિઓના સરવાળા બરાબર પણ નથી. પ્લેટોએ સત્તાના પરત્વનો ખ્યાલ ૨જૂ કર્યો. તેનાથી જુદી રીતે એરિસ્ટોટલે વ્યાપક વિધેયો (Categories) તરીકે સત્તાની વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમની વચ્ચેનાં સંબંધનો ખુલાસો તેઓ આપી શક્યા નહીં. હેઠાલે ‘અમર્યાદિત તત્કાલીન’ (Indeterminate Immediate) તરીકે સત્તાની વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એરિસ્ટોટલે વસ્તુઓના વિધેયો કે વ્યાપક વર્ગો (categories) અને જાતિઓની એકતા પર ભાર મૂક્યો જ્યારે હેઠાલે તેના મેદ પર ભાર મૂક્યો.

૨. સત્તાનો ખ્યાલ અવ્યાખ્યેય છે.

સત્તા કે અસ્તિત્વનો ખ્યાલ તેના સાર્વત્રિક હોવા પણાનાં ખ્યાલમાંથી નિષ્પત્ત થાય છે અને તેમ કરવું યોગ્ય પણ છે. કેમ કે સત્તાને કોઈ વસ્તુ કે પદાર્થરૂપ કલ્પી શકાય નહીં. ન તો સત્તાને વસ્તુ જેવા ગુણધર્મો છે કે ન તો સત્તા વસ્તુ કે પદાર્થના ખ્યાલ પર આધારિત છે. કે ન તો સત્તાનો ખ્યાલ તેનાથી વધારે વ્યાપક સત્તાના ખ્યાલમાંથી તારવી શકાય છે કેમ કે તેમ કરવું તર્કસંગત નથી.

ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ સત્તાનો ખ્યાલ બધી બાજુથી અવ્યાખ્યેય હોવાનો આમાસ ઉત્પત્ત કરતો હોવાથી એમ કહેવું કે સત્તાનો પ્રશ્ન પ્રશ્ન જ નથી એ કેટલે અંશે યોગ્ય છે ?

હકીકતમાં તો સત્તાની અવ્યાખ્યેયતા સત્તાના અર્થધટનને બાધક બનવાને બદલે નવા અર્થધટન પ્રત્યે અભિમુખ બનાવવાનું ઉપકારક કાર્ય કરે છે.

3. સત્તાનો જ્યાલ આત્મપ્રતીતિજ્ઞનક છે.

સત્તાનો જ્યાલ આપણા અન્ય જ્યાલો કરતાં પારદર્શક અને આત્મપ્રતીતિજ્ઞનક હોવાથી તે અંગે વધુ સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર નથી.

હકીકત એ છે કે જ્યારે આપણે કશાક વિશે જાણીએ, તેના વિશે વિધાન કરીએ કે સ્વ-માન તરફ ડોકીયું કરીએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે સત્તા કે અસ્તિત્વ એટલે શું તે આપણે સમજુએ છીએ. ‘સમુદ્ર વિશાળ છે’ અને ‘મને માથું દુઃખ છે’ જેવા વિધાનોની જેમ દરેક માણસની સત્તાની આવી સહજ સમજ અને સામાન્ય બુદ્ધિગ્રાહ્યતા પ્રગટ કરે છે. પરંતુ સત્તાનો જ્યાલ જેટલો સમજવામાં આવે છે તેટલો સહજ બુદ્ધિગ્રાહ્ય નથી. જ્યારે આપણ વસ્તુની સત્તાને સમજતા હોવાનું જુગાવીએ છીએ ત્યારે કદાચ તે સમજાગને અનુભવનિરપેક્ષ સમસ્યા હોવાનું કહી સ્વીકારી લઈએ છીએ. તમ છીતાં તેના અર્થ અંગેની આપણી અસ્પષ્ટતા દુર કરવા માટે સત્તાનું સૈદ્ધાંતિક અર્થધટન કરવું આવશ્યક બની જાય છે.

વ્યવાહારજગતમાં વ્યક્તિથતાં અનેકવિધ વિધાનોનો બોધ અનુભવનિરપેક્ષ અને આત્મપ્રતીતિજ્ઞન્ય હોઈ શકે પરંતુ તત્ત્વવિજ્ઞાનની સમસ્યાઓનું પૃથક્કરણ અને સ્પષ્ટિકરણ યોગ્ય રીતે થવું જોઈએ. હેડેગરના ચિંતનમાં સત્તાના અર્થધટન અને સ્પષ્ટિકરણને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આવા અર્થધટન અને સ્પષ્ટિકરણની શરૂઆત આપણે વસ્તુજગતના સ્પષ્ટિકરણથી પણ કરી શકીએ. વસ્તુજગતની સમસ્યાઓ પણ અંતેતો આપણને સત્તાના સ્પષ્ટિકરણ કરવા તરફ દોરી જશે. ગ્રીકોનું સત્તાનું અર્થધટન એ જ રીતે પ્રેરાયેલું જોવા મળે છે. પરંતુ તેનું પરિણામ ઉપર જોયું તેમ સત્તાની સમસ્યાને સ્પષ્ટ કરવાને બદલે પૂર્વગણો અને સ્વીકૃત માન્યતાઓમાં ફસાઈ પડે છે. વળી, અનુભવવાદી જ્ઞાનમીમાંસા પર આધારિત તત્ત્વજ્ઞાન સત્તાની સમસ્યા ઉકેલવામાં જ્યારેય સર્જળ થયું નથી. આથી હેડેગર માને છે કે, સર્વપ્રથમ સત્તાની સમસ્યાને પ્રાથમિકતા આપી આપણા સમય, શક્તિ બચાવીને નિશ્ચિત પરિણામો પ્રાપ્ત કરી શકાય.

૧૨. અસ્તિત્વ યા સત્તાની સમસ્યાનું સ્વરૂપ

હેડેગર માને છે કે સત્તાની સમસ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે એ શોધવું હોય તો સંશોધકની જિજ્ઞાસા સંતોષવાની પ્રવૃત્તિમાં જોવા મળશે. તેની શોધ પ્રવૃત્તિનું નિયંત્રણ તે જે શોધવા માગે છે તેના દ્વારા થતું હોય છે. સર્વ પ્રથમ તો તે જે કાંઈ શોધવા માગે છે તે અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ માને છે. તેની શોધપ્રવૃત્તિના ભાગરૂપ અસ્તિત્વ ધરાવતી સત્તાના પ્રશ્નો સ્પષ્ટ કરે છે અને તેના ગુધર્મો પણ નિશ્ચિત કરે છે. સંશોધનના વિષય અંગેના પ્રશ્નો અનેકવિધ હોવાથી સંશોધનનો વિષય પ્રશ્નાર્થક બની રહે છે. સૈદ્ધાંતિક બાબતો અંગેના બધા

જ પ્રશ્નોમાં જે કાંઈ પૂછાય છે તે પૂર્વનિશ્ચિત અને પ્રત્યયાત્મક (Conceptual) હોય છે. વળી શોધના વિષયમાં પ્રથમથી જ જે શોધવાનું છે તે પડેલું હોય છે. શોધક માત્ર તેને પગટ કરે છે. આ રીતે સંશોધનની પ્રવૃત્તિ એષણાજન્ય (Intended) બની રહે છે. સંશોધકની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ સંતોષાત્મક તેનું ધ્યેય સમાપ્ત થઈ જાય છે.

સંશોધનનું લક્ષ્યાં આપત્તા હેડેગર જગ્યાવે છે કે, સંશોધન એટલે સંશોધકની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ સંતોષવા માટેનું વર્તન કે પ્રવૃત્તિ.

અહીં એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે કે, સંશોધક પણ સત્તામાંના અન્ય પદાર્થોની જેમ એક પદાર્થ છે, એટકે કે અસ્તિત્વ છે. જ્યાં સુધી તેના બધા જ ઘટકો સ્પષ્ટ અને પારદર્શક ન બને ત્યાં સુધી સંશોધનનો સમગ્ર પ્રશ્ન પણ સ્પષ્ટ થયો ગણ્યાય નહીં. આથી જ હેડેગર સત્તા યા અસ્તિત્વનું અર્થધટન અને નિરૂપણ કરવા પ્રેરાયા. તેમના સત્તા યા અસ્તિત્વની સમસ્યાનું સામાન્ય સ્વરૂપ નીચેના મુદ્દાઓ પરથી વધુ સ્પષ્ટ થશે.

૧. સત્તાની સામાન્ય યા સરાસરી સમજ :

ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ શોધ એક શોધના વિષય દ્વારા નિયંત્રિત પ્રવૃત્તિ છે. હેડેગરનો શોધનો વિષય સત્તા છે. આથી સત્તાનો અર્થ નિશ્ચિત થવો જોઈએ. આપણી સત્તાની સમજાળ અને સમજાળશક્તિની મર્યાદાને લીધે સત્તાનો વ્યાલ નિશ્ચિત કરવાના અનેક પ્રશ્નો ઉભા થયા છે. સત્તા શું છે ? એવા પ્રશ્નમાં રહેલ ‘છે’ શરૂ દ્વારા શું સૂચવાય છે, તે વૈચારિકપણે નિશ્ચિત કરી શકવા આપણે અસમર્થ છીએ. આ રીતે સત્તાના અર્થના સંદર્ભમાં વિચારતા વિચારની મર્યાદાઓથી સભાન બનવા છતાં તે મર્યાદાઓ શી છે તે પણ આપણે જાણતા નથી. તેમ છતાં આપણે સત્તા અંગે કશુંજ જાણતા નથી એમ પણ નથી. હેડેગર તેને સત્તા અંગેની સરાસરી સમજાળ તરીકે ઓળખાવે છે.

૨. સત્તા વસ્તુઓનું અધિષ્ઠાન છે :

હેડેગર જે સત્તાનું અર્થધટન કરવા માગે છે તે સત્તા એટલે વસ્તુઓને વસ્તુઓ તરીકે સમજવા માટે જેનો પાયા ઢૂપે સ્વીકાર કરવો જ પડે તેવી સતતા. તેનું વર્ણન કોઈ પણ રીતે કરવામાં આવતું હોય તો પણ આપણે એટલું તો માનીએ જ છીએ કે સત્તા વસ્તુજગતની વસ્તુઓનું અધિષ્ઠાન છે. આથી હેડેગર સ્પષ્ટપણે માને છે કે, જે સત્તા વસ્તુનું અધિષ્ઠાન હોય તે સ્વયં વસ્તુરૂપ હોઈ શકે નહીં. (The being of entities is not itself an entity) વસ્તુની વ્યાખ્યા કરતી વખતે આપણે તે વસ્તુના મૂળરૂપ કોઈ અન્ય વસ્તુની પરિમાણમાં સમજાવવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ અને સંભતઃ તે વસ્તુની સત્તાને વસ્તુમાં કેરવવાનો પ્રયાસ બની રહે છે. શક્ય છે કે સત્તા વસ્તુલક્ષી ગુણધર્મ ન પણ ધરાવતી હોય. સત્તાને વસ્તુજગતની વસ્તુથી ભિન્ન સ્વરૂપ હોઈ શકે છે, હોય છે. આપણે એ

સ્વરૂપને પગટ કરવું જોઈએ. વસ્તુજગતનું મહત્વ અને અર્થધટન જે રીતે કરીએ છીએ તેનાથી બિન્ન રીતે સત્તાના અર્થધટનનો જવાબ મેળવવો જોઈએ.

૩. સત્તા એટલે જે-કાંઈ-છે તે બધું :

સત્તાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતાં અહીં એક વસ્તુ યાદ રાખવા જેવી એ છે કે હેડેગર સંશોધકને પણ વસ્તુજગતની એક વસ્તુ તરીકે જ ઓળખાવે છે. આથી જો આપણે સત્તાનો અર્થ વસ્તુજગતની વસ્તુ એમ કરતા હોઈએ તો તેનો અર્થ આપણે વસ્તુઓને જ તેની સત્તા વિષયક પ્રશ્ન પૂછી રહ્યા છીએ. હવે જો આપણે વસ્તુઓની સત્તાના ગુણધર્મો વિષયક જ્ઞાન તેને વિકૃત કર્યા સિવાય મેળવી શકીએ તો વસ્તુ જે છે તે રૂપે જ્ઞાન મેળવવા શરીરમાન બન્યા કહેવાઈએ. આપણે એમ માનીને ચાલીએ છીએ કે જે કાંઈ છે તે બધું સત્તામાં છે જ. આ રીતે હેડેગર અનુસાર સત્તા આપણા હાથ-વેતમાં જ છે. (Present at hand) જો અસ્તિત્વ કે માનવસત (Dagein)માં જ જે-કાંઈ-છે તે બધું રહેલું હોય તો સત્તાનો અર્થ હવે બીજે ક્ષયાં શોધવો ? અર્થાત માનવસત સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુમાં સત્તાનો અર્થ શોધવાનો રહેતો નથી.

૪. સત્તા એટલે જ માનવસત :

વસ્તુજગતનાં પરીક્ષાળનાં સંદર્ભમાં સત્તાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે કેટલાક તાત્ત્વિક પ્રશ્નો અંગે સ્પષ્ટ થઈ જવાનું સૂચયે છે. સત્તાના પ્રશ્ન વિશેનો આપણો અભિગમ કયો છે ? આપણે સત્તાનો અર્થ શું કરીએ છીએ ? આપણે સત્તાને ક્યા પ્રત્યય દ્વારા સમજ્ઞાએ છીએ ? કઈ ચોક્કસ વસ્તુ કે પદાર્થને સત્તાના પ્રતિનિધિરૂપ માનીએ છીએ ? આ બધા પ્રશ્નો અંગે સ્પષ્ટ થઈ જવું જરૂરી છે. આપણે જેવું સંશોધન કરવા માણીએ છીએ તે બધું જ સંશોધકની અભિવ્યક્તિઓ યા પર્યાયો છે. આથી સત્તાનો પ્રશ્ન ઊઠાવવો એટલે જ સંશોધક કે જ્ઞાતાના સત્તાલક્ષી પાસાંને પારદર્શક બનાવવું. અર્થાત સંશોધકરૂપ વસ્તુની સત્તાના પર્યાય અંગે પ્રશ્ન ઊઠાવવો અને તે સત્તાના ગુણધર્મને જાગુવો.

સત્તા એટલે પ્રત્યેક વ્યક્તિ અને સંશોધનનું કાર્ય એટલે આપણી અનેકવિધ રીતે અન્યકાંઈ બની શકવાની શક્યતાઓમાની એક સત્તાત્મક શક્યતા. જો આપણે સત્તાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવું હોય અને તેના પ્રશ્નને પારદર્શક બનાવવો હોય તો આપણે ‘માનવ-સત’ (Dagein)નું યોગ્ય સ્પષ્ટિકરણ કરવું જરૂરી છે.

સમીક્ષા :

કેટલાક તત્ત્વચિંતકો માનવ-સત અંગેની દલીલમાં ચક્કદોષ હોવાનું માને છે. કેમ કે હેડેગર સૌ પ્રથમ વસ્તુજગતને સત્તાના આવિર્માવ રૂપે ગગાવે છે અને પણી માનવ-સતને વસ્તુજગતનો જ એક અંશ ગગાવે છે અને તેના દ્વારા સત્તાને સમજણ પ્રાપ્ત થાય છે.

હેડેગર આ દોષના સંદર્ભમાં જગતાવે છે કે, ચકદીષ આફુનિક હોવાને કારણે સંશોધનની મૂર્ત બાબતોને લાગુ પાડવો અભૌદ્ર્ધક છે. વળી આપણે જગતની સત્તા અંગે શોધ કરીએ છીએ ત્યારે જગત ઉપરાંત કશુંક પૂર્વ પ્રથમિક અસ્તિત્વ માનીને જ ચાલીએ છીએ.

૧૩. હેડેગરનો સ્વ અંગેનો જ્યાલ

પ્રાસ્તાવિક :

‘સ્વ’ અને ‘અન્ય’ની સંકલ્પનાઓ દર્શનની મુખ્ય સમસ્યાઓમાં સમાવેશ પામે છે. ખાસ કરીને ૨૦મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં યુરોપિય પરંપરામાં તેનું મહત્વનું સ્થાન રહ્યું છે. જો કે પ્રાચીન ગ્રીક ચિંતનમાં ‘સ્વ’ ની સંકલ્પના કેન્દ્રસ્થાને હતી જ. પ્લટોના દર્શનથી જ્ઞાનમીમાંસા અને તત્ત્વમીમાંસામાં આત્મા અને ‘સ્વ’ની સંકલ્પનાનું રૂપાંતરણ જોવા મળે છે. આધુનિક ચિંતનમાં ડેકાર્ટના દૈત્યાદી અર્થઘટનથી આત્મા કે ‘સ્વ’ન ચિંતન કેન્દ્રસ્થાને રહ્યું છે અને તેની પરિસમાપ્તિ કાન્ટની જ્ઞાતાની સંકલ્પનામાં થાય છે. મોટે ભાગે અન્યને બીજા ‘સ્વ’ના રૂપમાં યા જ્ઞાનના વિષયના રૂપમાં જોવામાં આવ્યો છે. હેલ, હેડેગર અને સાત્ત્વના ચિંતનમાં સ્વ અને અન્યની અસ્તિત્વવાદી વિચારણા થયેલી જોવા મળે છે.

અસ્તિત્વવાદીઓ ‘સ્વ’ અને જગતમાં રહેલ અસ્તિત્વલક્ષી વ્યક્તિત્વને સમાન માને છે. આથી અસ્તિત્વવાદી ‘સ્વ’નું જ્ઞાન તાત્ત્વિક ‘સ્વ’ને પ્રમાણિત કરે છે.

‘સ્વ’ની સંકલ્પના ‘મને’ અને ‘મારું’(me and mine)ની સાથે જોડાયેલ છે. તેથી અસ્તિત્વ ‘હોવા’(Being- Having) સાથે પણ જોડાયેલ છે. સ્વનો સંબંધ વર્ણસ્વ (possessing)ની સંકલ્પના સાથે પણ જોડાયેલ છે. આ વર્ણસ્વને આધારે આપણને અન્યત્વનો જ્યાલ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

અન્યત્વની રચનાથી વ્યાપક પ્રશ્ન ઉભા થાય છે. તેમાં અનભિજા (unknown)નો ભાવ પણ પ્રદર્શિત થાય છે. તેનો અર્થ એ કે અન્યની સંકલ્પનામાં ઉડી જ્ઞાનાત્મક સંમાવના રહેલી છે. સામાજિક અન્યત્વની સાથે અન્યત્વની કિયાત્મક સંકલ્પના જોડાયેલી છે. ઉપભોક્તાવાદી સમાજમાં ‘સ્વ’ને પ્રવાહી તત્ત્વના રૂપે તેની સતત શોધ થયા કરે છે. આ ‘સ્વ’ અને ‘અન્ય’ની પ્રતિભાને આપણે હેમણા બદલવી પડે છે. ‘સ્વ’ ‘અન્ય’ને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે અને તેનાથી પણ દૂરી રાખી શકતો નથી. અન્યત્વના પરિવર્તિત માધ્યમથી ‘સ્વ’ની રચના થાય છે. તેને કારણે ‘અન્ય’ અંતર યા ભિન્નતાનું માધ્યમ બને છે. Self-Portrait માં ‘સ્વ’ની એકરૂપતા છે તેમ અન્યત્વ પણ છે. આ અન્યત્વને કલાકાર કેવી રીતે અભિવ્યક્ત કરે છે એ પણ આ દૃષ્ટિનો જ પ્રશ્ન છે.

‘સ્વ’ અને ‘અન્ય’ની સંકલ્પનાની સાથે ભાષાની ભૂમિકાનો પ્રક્ષણ પણ જોડાયેલો છે. ‘સ્વ’ અને ‘અન્ય’ની અર્થપૂર્વી અભિવ્યક્તિ ભાષા દ્વારા જ થાય છે તેનો ઈન્કાર થઈ શકે તેમ નથી.

અર્થ અને સંદર્ભ :

‘હું’ અને ‘અમે’ એ બન્ને અર્થમાં ‘સ્વ’ being and time ની મૂળમૂત્ર તત્ત્વમીમાંસાનો પ્રતિપાદ્ય વિષય રહ્યો છે. પતિત, ગુમાવેલ, મિશ્રિત અનધિકૃત અસ્તિત્વ કેવી રીતે અધિકૃત અને સમગ્ર સ્વ બને છે તેની સંભાવના પર આ ગ્રંથનો સમગ્ર વિચાર રજૂ થાય છે. અધિકૃત ‘સ્વ’ બનવા માટે બે વસ્તુની આવશ્યકતા છે ૧. અર્થેના મયોદિત ક્ષેત્રમાં મારા અસ્તિત્વની નિશ્ચિત સંભાવના શું છે. અર્થાત મારા અસ્તિત્વનો સંત અર્થ શું છે. મારું અસ્તિત્વ જગતથી પર નથી. મારું અસ્તિત્વ જગતમાં છે અને આ જગતમાં મારું પર્યાવરણ, મારી પરિસ્થિતિ અને ઘણાં સામાજિક વિશ્વ સમાવિષ્ટ છે.

મારા હોવામાં આંતરિક અને બાધ્ય બન્ને સંમિલિત છે. હું જગતમાં છું અને જગત મારાથી બહાર છે. મારી વૈયક્તિકતામાં મારાપણું છે. મારા અસ્તિત્વની અધિકૃતતા સામાજિક નિષેધમાં નથી. સમાજ મારાથી પર પણ નથી. મારા અસ્તિત્વની અધિકૃતતા સમાજથી પહેલાં પણ નથી. તે સમાજનું વિસ્તરણ છે. આપણાં અસ્તિત્વની અધિકૃતતા જગત અને અન્ય અસ્તિત્વોથી જ રચાતી હોય છે. આથી અધિકૃત સ્વ વિચલિત ‘સ્વ’ નથી, અસંપૂર્ક્ત ‘સ્વ’ નથી પણ તે જગતમાં છે. હૃદાંગર અનુસાર ‘સ્વ’ અને જગત એક જ એકમ છે જેને તેઓ ‘ડાઝાઈન’(Dasein) કહે છે. સ્વ અને જગત બન્નેની સંમિલિત એકતા (Being in the world) જગતમાં ‘સ્વ’નું હોવું છે.

પરંતુ અહિયા પ્રક્ષણ એ ઉપરિસ્થિત થાય છે કે સ્વ શાઢનો સ્પષ્ટ અર્થ શું છે ? કારણ કે દર્શનમાં સ્વ શાઢનો અર્થ બહુવિધ અર્થોમાં પ્રયોજાયેલો જોવા મળે છે. Being and Time માં હૃદાંગર ‘સ્વ’ની સંકલ્પનાને તત્ત્વજ્ઞાનના ધ્રતિહાસમાં પ્રાપ્ત દ્રવ્યની સંકલ્પનાથી અલગ કરે છે. કેમ કે Dasein કોઈ તત્ત્વ નથી જેને દર્શાવી શકાય. Dasein દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ ‘સ્વ’ એકરૂપ નથી. અનુભવો અને વ્યવહારથી અનેકવિધ પરિવર્તન તેમાં સમાવિષ્ટ છે. અર્થાત જગતિક અસ્તિત્વ યા સ્વમાં સ્વયં નથી પણ તેમાં અન્ય સમાવિષ્ટ છે. હૃદાંગર અનુસાર ડાઝાઈનનું અસ્તિત્વ વિદ્યમાન એટલે કે આપણી આસપાસ (present-at-hand) છે. દ્રવ્યરૂપ માનવઅસ્તિત્વ તે આત્મા અને શરીરનું સમન્વયાત્મક સ્વરૂપ ‘સ્વ’ નથી. તે અસ્તિત્વ છે.(The ‘substance’ of humans “is not spirit as a synthesis of soul and body, it is rather existence”.

તેમ છતાં ‘સ્વ’ની સમજ માટે આત્મસુસંગતિ અને આત્મએકરૂપતાનો નિષેધ નથી. Dasein રૂપ સ્વજગતમાં સમાચેક અથી પર કાંઈ નથી. ચિંતા Daseinને વ્યક્તિરૂપ

બનાવે છે. તેનાથી ‘સ્વ’ની ઓળખ થાય છે. હેડેગરનો અસ્તિત્વલક્ષી વિચાર ડેકાર્ટનો ‘સ્વ’ નથી કારણ કે Dasein જગતને જગતના રૂપમાં મુખોપમુખ બનાવે છે અને તેના કારણે જગતમાં સમાવિષ્ટ ‘સ્વ’ પોતાનાથી મુખોપમુખ રહે છે. હેડેગરનું પ્રતિપદન એ છે કે “હું વિચારું છું” એ આધુનિક ‘સ્વ’ની સંકલ્પનાના ધૂવ ઘટક છે. “હું વિચારું છું” તેના સહજ, સહનિયંત્રા એવા ‘સ્વ’ની સંકલ્પનાનો અસ્વીકાર કરે છે કેમ કે તેમાં સહજ સ્વનિર્ણયક જગતનો અસ્વીકાર કરે છે. “હું વિચારું છું” એ વિચાર કોઈ વિષયને ઈગિત કરે છે. આથી “હું વિચારું છું” માં જગત પહેલેથી જ ગૃહિત છે અને તે શુદ્ધ વિચાર પ્રક્રિયા નથી જેમાં સ્વની પ્રતીતિ થાય છે. તે અવું ‘સ્વ’ છે જેની અભિવ્યક્તિમાં જગત સમાવિષ્ટ છે. તેનો અર્થ એ છે કે ‘હું વિચારું છું’ માં નિર્દેશિત ‘સ્વ’ જગતમાં સમાવિષ્ટ ‘સ્વ’ છે.

આ અર્થમાં ‘સ્વ’ નથી પણ ‘તે’ છે. નિશ્ચિત ‘તે’ છે, ‘તે’ અસ્તિત્વલક્ષી સામાજિકતા છે. તે અસ્તિત્વ અધિકૃત ‘સ્વ’ છે. અધિકૃત ‘સ્વ’ની સંભાવના ‘સ્વ’માં નિહિત છે. અધિકૃત ‘સ્વ’માં આત્મસાતત્ય- સ્વસાતત્ય નથી. અધિકૃત સ્વમાં કાલિક અસ્તિત્વ જતનરૂપ છે, અસ્તિત્વલક્ષી સ્વસાતત્યમાં અનિવાર્યરૂપથી આકંક્ષા જોડાયેલી હોય છે. અધિકૃત સ્વ વૈયક્તિક છે, જેમાં ચિંતા નિહિત છે. હેડેગર અનુસાર સ્વનું કોઈ તાત્ત્વિક બુનિયાદી અસ્તિત્વ નથી. સ્વની અભિવ્યક્તિ અનેક અનુભવોમાં પ્રગટ થાય છે. અધિકૃત સ્વ જગત વિહિન સ્વતંત્ર અને પ્રવાહિત અસ્તિત્વ નથી. પ્રત્યેક સ્વને પોતાનું જગત હોય છે. તે જગતનો લય પણ થાય છે. આ લય પણ સ્વનું લક્ષ્ય છે. અધિકૃત સ્વ પોતાના જગતથી મુક્ત રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે અધિકૃતતા વગર માનવ અસ્તિત્વમાં ‘તે’ ને કારણે ઈર્ષા થાય છે અને ‘તેઓ’ના સમૂહમાં સમાવિષ્ટ હોય છે. અધિકૃત ‘સ્વ’ અન્યને પણ અધિકૃત અન્ય બનાવે છે.

1. સાંવેદનિક ગુગધર્મ એટલે કે,
 ૧૧. વિધેયો   ૨. પ્રત્યેયો   ૩. મનવ-સતતના ગુગ્રો   ૪. સત્ત્વરૂપ ગુગ્રો
2. હેડેગર અનુસાર જગતની હકીકતલક્ષીતા કોના દ્વારા પ્રગટ થાય છે ?ઈ૧૮
 ૧. પદાર્થી દ્વારા   ૪૨. મનવ-સત દ્વારા ૩. સ્વયં પ્રગટ છે ૪. વિધેયો દ્વારા
3. દેશાભાગિતપણે વિસ્તરવાની ક્ષમતા કોની છે ?ઈ૧૮
 ૧. જગતની   ૪૨. મનવ-સતતની   ૩. વસ્તુની   ૪. દ્રવ્યની
4. હેડેગર અનુસાર જગત એટલે...
 ૧. સ્વ અંગેનું જ્ઞાન   ૨. અજ્ઞેય પદાર્થનું ભાન   ૪૩. જ્ઞેય પદાર્થનું ભાન
 ૪. અમૂર્તનું ભાન
5. હેડેગર માને છે કે જગતના દ્રવ્યનું સાચું સ્વરૂપ...
 ૧. વિચારના દ્રવ્ય તરીકે છે ૨. વિસ્તારના દ્રવ્ય તરીકે છે ૩. વિચાર અને વિસ્તાર બન્ને છે   ૪૪. વિચાર અને વિસ્તાર બન્ને નથી
6. હેડેગર અનુસાર ‘અસ્તિત્વ વિધેય’ એટલે...

૧. માનવના ગુણો   ૪૨. પદાર્થના ગુણો   ૩. મનવસતના વિધેયો
 ૪. માનવસતના ગુણો
૭. માં-શૈવાપણું એ માનવસતનો...
 ૪૧. અસ્તિત્વલક્ષી ગુગુધર્મ છે   ૨. અસ્તિત્વલક્ષી વિધેયો છે   ૩. મત્ર વિધેયો છે
 ૪. દ્રવ્યના ગુણો છે
૮. હૃડેગર અનુસાર માણસનું વાતાવરણ એટલે...
 ૧. નિસર્જી   ૪૨. વ્યવસાયની સાધન સામગ્રી અને વ્યવહારો   ૩. હવામાન
 ૪. મનો-ભૌતિક વ્યવસ્થા
૯. માનવ-સતનો અન્યજન સાથેનો સંબંધ કેવો છે ? ૬૧૮
 ૪૧. આવશ્યક   ૨. ઔપચારિક   ૩. ઉપકરણાત્મક   ૪. બિનમહત્વનો
૧૦. માનવ-સતનો વસ્તુ સાથેનો સંબંધ કેવો છે ? ૬૧૮
 ૧. આવશ્યક   ૪૨. ઔપચારિક   ૩. બિનમહત્વનો   ૪. તાદાત્મ્યનો
૧૧. હાઈડેગર અનુસાર નિસર્જી એટલે...
 ૧. પ્રકૃતિ   ૨. પ્રાકૃતિક સિદ્ધાંતો   ૩. પ્રાકૃતિક શક્તિઓ
 ૪૪. હાથ-વેંતમાં રહેલી વસ્તુઓ
૧૨. તત્ત્વમીમાંસકીય રીતે જાગુવું એટલે... ૬૧૮
 ૧. પરિચિત થવું   ૨. જ્ઞાન થવું   ૩. જગતમાં જડાયેલા હોટું
 ૪. માનવું
૧૩. તત્ત્વમીમાંસકીય પ્રશ્ન એટલે...
 ૪૧. જીવાતા જીવનનો વાસ્તવિક પ્રશ્ન   ૨. પૂર્વજન્મ કે પૂનર્જન્મનો પ્રશ્ન
 ૩. દીશ્વર અંગેનો પ્રશ્ન   ૪. જીવ અંગેનો
- પ્રશ્ન**
૧૪. અન્યજનનો જ્યાલ કેવો છે ?
 ૧. નિશ્ચિત   ૨. મર્યાદિત   ૩. અનિશ્ચિત   ૪. અનંત
૧૫. હૃડેગર અનુસાર અન્યજનોનો વિશિષ્ટ ગુગુધર્મ કયો છે ?
 ૪૧. સરાસરી જીવનરાણ   ૨. નિષ્ઠકરપણું   ૩. માનવતાવાદ   ૪. સ્વાર્થ
૧૬. માનવસતનું અસ્તિત્વ કેવું છે ?
 ૪૧. કાળબદ્ધ   ૨. અનંત   ૩. ક્ષાળમંગુર   ૪. ચૈતાસિક
૧૭. હૃડેગરનું તત્ત્વજ્ઞાન કેવું જીવન જીવવાનો રાણ ચીધે છે ?
 ૧. પરજીવી   ૨. પરાનુલક્ષી   ૩. મૃત્યુજીવી   ૪. બિનઅધિકૃત
૧૮. હૃડેગર અનુસાર કોના વિશેનો પ્રશ્ન મુખ્ય છે ?
 ૧. સમાજ   ૨. વસ્તુ   ૩. બીજીગ   ૪. નથીગ
૧૯. માનવ-સતના અસ્તિત્વલક્ષી અર્થઘટન દ્વારા શું પ્રગટ થાય છે ?

1. વિધેયો   2. અસ્તિત્વલક્ષી ગુગુધર્મો ૪   3. અસ્તિત્વલક્ષી વિધેયો
4. અનંતગુગુધર્મો
૨૦. માનવ-સત માટે હેડેગર ક્યો શબ્દ પ્રયોજે છે ?
1. મેટાજેઈન   2. પ્રોજેઈન   3. રિજેઈન   4. ડાજેઈન ૪
૨૧. 'તત્ત્વજ્ઞાન અસુખી ચેતનાનું સર્જન છે' વિધાન કોનું છે ? ૧૮
1. હેગલ ૪   2. હેડેગર   3. સાત્રે   4. કિર્કગાર્ડ
૨૨. 'તત્ત્વચિંતન એક ઘરેલું જીવાનીનું સર્જન છે' વિધાન કોનું છે. ૧૮
1. હેગલ ૪   2. હેડેગર   3. સાત્રે   4. કિર્કગાર્ડ
૨૩. હેડેગરની તાત્ત્વિક સમસ્યા શું છે ? ૧૬, ૧૮
1. જ્ઞાનમીમાંસાની પુનઃસ્થાપના   2. સૂચિટમીમાંસાની પુનઃસ્થાપના
3. વિજ્ઞાનવાદની સ્થાપના   4. તત્ત્વવિજ્ઞાનની પુનઃસ્થાપના ૪
૨૪. માનવ-સતની પ્રાથમિક સ્થિતિ કઈ છે ? ૧૬
1. જગત-માં-હીવું   2. માં-હીવું   3. સ્વર્ગ-માં-હીવું   4. ૧ અને ૨ બન્ને ૪
૨૫. હુસેર્લને કેવા ચિંતક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ? ૧૬
1. સમાજવાદી   2. અનુભવવાદી   3. અસ્તિત્વવાદી   4. દર્શાનુભવવાદી ૪
૨૬. સમકાળીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતનની કઈ વિચારધારામાં તત્ત્વવિદ્યાનો વિરોધ થાય છે ? ૧૬
1. તાર્કિક પ્રત્યક્ષિવાદ ૪   2. અસ્તિત્વવાદ   3. બુદ્ધિવાદ   4. અનુભવવાદ
૨૭. હાઇડેગરની દ્રષ્ટિએ માનવસત કેવું છે ? ૧૬
1. વસ્તુરૂપ   2. પ્રાણીરૂપ   3. પ્રશ્નાર્થક ૪   4. આત્માર્થક
૨૮. નિશ્ચિત સ્થાનાભાગિતતા કોણ ધરાવતું નથી ? ૧૬
1. વસ્તુઓ   2. શરીર   3. વનસ્પતિ   4. માનવ-સત ૪
૨૯. માનવ-સત અને જગત વચ્ચેનો સંબંધ કેવો છે ? ૧૬, ૧૮
1. પરસ્પરાવલંબી ૪   2. વિરોધી   3. ઉભયમુખી   4. નિરપેક્ષ
૩૦. જગતને માનવસતનો ગુગુધર્મ માનવાથી તે કેવો જ્યાલ બની જાય છે ? ૧૬
1. વસ્તુલક્ષી   2. મૂલ્યલક્ષી   3. આર્દ્ધલક્ષી   4. આત્મલક્ષી ૪
૩૧. ડેકાટે ઈશ્વરના અસ્તિત્વને સાબિત કરવા કઈ દલીલ આપી છે ? ૧૬
1. સૂચિટમૂલક   2. કારણમૂલક   3. સત્તામૂલક ૪   4. જ્ઞાનમૂલક
૩૨. તત્ત્વવિજ્ઞાનને દૂર કરવાની વાત કોણ કરે છે ? ૧૬
1. અનુભવવાદીઓ   2. બુદ્ધિવાદીઓ   3. અસ્તિત્વવાદીઓ
4. તાર્કિક વિદ્યાયકતાવાદીઓ ૪
૩૩. તાર્કિક વિદ્યાયકતાવાદ અનુસાર તત્ત્વવિજ્ઞાનના પ્રશ્નો કેવા છે ?

૧. વાસ્તવિક	૨. આમાસી	૩. આદર્શલક્ષી	૪. અસ્તિત્વવાદી
૩૪. હેઠે અનુસાર સંશોધન એટલે...
 (૧) નવીન વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ   (૨) નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ
 (૩) જિજ્ઞાસાવૃત્તિ સંતોષવાની પ્રવૃત્તિ   (૪) કિર્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટેની પ્રવૃત્તિ
૩૫. હેઠે નું માનવસત્તુ કેવું છે ?
 (૧) નિરાકાર   (૨) અમૂર્ત   (૩) નિર્ગુણ   (૪) મૂર્ત
૩૬. સરાસરી જીવનરાહ નક્કી કરવો એ કેવો ગુણધર્મ છે ?
 (૧) વિશિષ્ટ વિધેય   (૨) વિધેય   (૩) વિશિષ્ટ ગુણધર્મ   (૪) સરાસરી ગુણધર્મ
૩૭. અન્યજનોનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ કેવું છે ?
 (૧) વિશિષ્ટ વિધેય   (૨) અસ્તિત્વલક્ષી વિધેય   (૩) વિશિષ્ટ ગુણધર્મ
 (૪) અસ્તિત્વલક્ષી ગુણધર્મ
૩૮. તેકાર્ટે ઈશ્વરના અસ્તિત્વને સાબિત કરવા કઈ દલીલ આપી છે ?
 (૧) સૂચિમૂલક   (૨) કારણમૂલક   (૩) સત્તામૂલક   (૪) જ્ઞાનમૂલક
૩૯. જગતને 'માનવ-સત્તુ'નો ગુણધર્મ માનવાથી તે કેવો ઘ્યાલ બની રહે છે ?
 (૧) વસ્તુલક્ષી   (૨) મૂલ્યલક્ષી   (૩) આદર્શલક્ષી   (૪) આત્મલક્ષી
૪૦. હેઠે ની દાખિએ સત્તા એટલે શું ?
 (૧) માનવસત્તુ   (૨) ઈશ્વર   (૩) બ્રહ્મ   (૪) આત્મા
૪૧. સત્તા બધા વર્ગો કે વ્યપક જાતિના સરવાળા બરાબર છે, એમ કોણ માને છે ? ૧૮
 (૧) હેઠે ગર   (૨) એરિસ્ટોટલ   (૩) પ્લેટો   (૪) હેગલ
૪૨. સત્તાના પરત્વનો ઘ્યાલ કોણો રજૂ કર્યો છે ? ૧૮
 (૧) હેઠે ગર   (૨) એરિસ્ટોટલ   (૩) પ્લેટો   (૪) હેગલ
૪૩. અમર્યાદિત તત્કાલ તરીકે સત્તાની વ્યાખ્યા કોણે કરી છે ? ૧૮
 (૧) હેઠે ગર   (૨) એરિસ્ટોટલ   (૩) પ્લેટો   (૪) હેગલ
૧. હાઈદેગર અનુસાર માનવ-સત્તના હોવાપણાની વિવિધ સ્થિતિઓ જણાવો.
 માનવ-સત્તના પ્રાથમિક લક્ષણો સંવિગત સ્પષ્ટ કરો. ૧૬, ઈ ૧૮
૨. હેઠે ગર અનુસાર માનવ-સત્ત અને જગતની સંબંધીતતા સ્પષ્ટ કરો. ૧૮
 માનવ-સત્તના 'જગતમાં હોવાપણ' ને સિદ્ધ કરતી દલીલો સ્પષ્ટ કરો. ૧૬
૩. હેઠે ગરે કરેલ જગતના વિવિધ અર્થઘટનોની સમીક્ષા રજૂ કરો.

- હેઠે અનુસાર જગત અંગેના વિવિધ દાખિલિંદુઓ સ્પષ્ટ કરો. ૧૬
 હેઠે અનુસારનો જગત અંગેનો સામાન્ય ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરો. ૧૭
૪. હેઠે અનુસાર ચેતનામાં નિસર્જજગત કેવી રીતે પ્રગટ થાય છે ? સ્પષ્ટ કરો. ૧૮
 માનવ-સત્તના સંદર્ભમાં જગતનું મહત્વ સ્પષ્ટ કરો.
 જગતના પદાર્થોનું વાતાવરણ તરીકે બૌદ્ધિક મહત્વ સ્પષ્ટ કરો.
૫. હેઠે અન્યજનોનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે ? સ્પષ્ટ કરો. ૧૮
 અન્યજનોના અસ્તિત્વનું પ્રગટ થતું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરો.
 હેઠે અનુસાર અન્યજનનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરો. ૧૯
૬. “અન્યજનોનો ગુણધર્મ છે વ્યક્તિનું વિશિષ્ટત્વ દૂર કરવું” સમજાવો. ૧૬
 પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમાં પ્રગટ થતું માનવસત્તનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરો.
 અન્યજનોની માનવ-સત્ત પર થતી અસરો સવિગત સ્પષ્ટ કરો.
 અન્યજનોની માનવ-વ્યક્તિત્વ પર થતી અસરો સવિગત સ્પષ્ટ કરો. ૧૮
૭. હેઠે અસ્તિત્વલક્ષી મૃત્યુમીમાંસા સવિગત સ્પષ્ટ કરો.
 “મૃત્યુ એ અધિકૃત જીવન પ્રત્યે દોરી જતું તથ્ય છે” સમજાવો. ૧૮
 હેઠે અનુસાર મૃત્યુ અંગેનો ખ્યાલ સમજાવો. ૧૯
૮. “મૃત્યુંજ્ય એટલે અધિકૃત જીવન” સ્પષ્ટ કરો.
 હેઠે અધિકૃત જીવનની વિભાવના સ્પષ્ટ કરો. ૧૬
 હેઠે અનુસાર જીવનના દ્વિવિધ ધોરણો સવિગત સ્પષ્ટ કરો. ૧૮
૯. માર્ટીન હેઠે અધિકૃત જીવન પરિચય આપો. ૧૮
 હેઠે અનુસાર જીવનની તાત્ત્વિક સમર્થ્યા સવિગત સ્પષ્ટ કરો. ૧૬
૧૦. હેઠે અનુસાર સત્તા અંગેની સમર્થ્યા અને અર્થધટન સ્પષ્ટ કરો.
 હેઠે અનુસાર સત્તા અંગેની સમર્થ્યા સ્પષ્ટ કરો.
 વિવિધ ચિંતનમાં વ્યક્ત થતી સત્તાની સમર્થ્યા સ્પષ્ટ કરો. ૧૮
 હેઠે અનુસાર સત્તાનું અર્થધટન સ્પષ્ટ કરો. ૧૬
૧૧. હેઠે અનુસાર અસ્તિત્વની સમર્થ્યાનું સામાન્ય સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરો.
 અસ્તિત્વ યા સત્તાની સમર્થ્યાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરો.
૧૨. હેઠે અનુસાર અસ્તિત્વની સમર્થ્યાનું સામાન્ય સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરો. ૧૬